FLORILEGIUM PATRISTICUM

DIGESSIT VERTIT ADNOTAVIT

GERARDUS RAUSCHEN
DR. THEOL. ET PHIL., SS. THEOLOGIAE IN UNIVERSITATE BONNENSI
PROF. P. O.

FASCICULUS X

TERTULLIANI DE PAENITENTIA ET DE PUDICITIA RECENSIO NOVA

BONNAE
SUMPTIBUS PETRI HANSTEIN
MCMXV

J. N. 1442.

Imprimi permittitur.

Coloniae, die 3. m. Aprilis 1915.

Dr. Kreutzwald,
Vic. Archiepiscopi Generalis.

ARGUMENTUM.

PROLEGOMENA.

§ 1. LIBER DE PAENITENTIA.

1. In libro De paenitentia circiter annum 203 post Chr. n. scripto[1] Tertullianus paenitentiam omnibus Christianis necessariam esse demonstrat[2]. Dividitur autem in quattuor partes, quarum in prima (c. 1—3) auctor multum praefatur de natura paenitentiae et de differentia peccatorum, in altera (c. 4 et 5) agit de necessitate paenitentiae generatim, in tertia (c. 6) de paenitentia catechumenorum, in quarta (c. 7—12) de paenitentia secunda sive fidelium.

2. Haec vero libro continentur:

Paenitentia non bona unquam facta, sed sola peccata spectat. Procedit ex timore dei et habet pro fructu salutem hominis (c. 1. 2).

Peccata alia sunt spiritalia, i. e. solius voluntatis, alia corporalia, i. e. facti; alterum vero genus altero levius aut gravius non est. Itaque vanissimum est dicere: 'Volui nec tamen feci' (c. 3).

Paenitentia a deo praescripta et valde utilis est (c. 4). Magnopere igitur curandum est, ne per gratiam dei semel cognita et suscepta posthac unquam iteratione delicti revocetur (c. 5).

---

[1] K. Adam in ephemeride: Der Katholik 1908, I 348 s. — [2] Non recte de Labriolle (Tertullien, Paris. 1906, p. X) Tertullianum hunc librum pro catechumenis potissimum scripsisse opinatur. De catechumenis agit Tert. separatim in solo capite sexto, de ceteris vero Christianis in capitibus VII—XII. In errorem inductus est de Labriolle voce audientibus in c. 7, 1; at audientes sunt hoc loco non catechumeni, sed omnes, de quibus Tertullianus ante scripserat: servis tuis dicere vel audire contingat.

Etsi omnes domino deditos spectat, tamen paenitentia praecipue catechumenis imminet; nam 'non ideo abluimur, ut delinquere desinamus, sed quia desiimus' (c. 6).

Post baptismum peccanti deus, 'licet ianua ignoscentiae clausa, conlocavit in vestibulo paenitentiam secundam, quae pulsantibus patefaciat, sed semel et amplius numquam' (c. 7).

Hanc paenitentiam secundam vanam non esse patet ex dictis et parabolis novi testamenti (c. 8). Peragitur autem exomologesi, quae 'prosternendi et humilificandi hominis disciplina est' (c. 9).

Ne quis vero propter pudorem vel incommoda corporis 'hoc opus aut suffugere aut de die in diem differre praesumat' (c. 10. 11).

'Si de exomologesi retractas, gehennam in corde considera, quam tibi exomologesis exstinguet' (c. 12).

3. Tertulliani liber De paenitentia aliquot codicibus manuscriptis saeculi XV. ad nos usque pervenit, ex quibus praestantiores sunt Vindobonensis nr. 282 et Leidensis lat. 1. Praeter hos codices ad eruendum textum genuinum multum valet editio princeps Beati Rhenani, quae prodiit Basileae a. 1521; huius editionis lectiones non uno loco praeferendae sunt textui codicum.

In hac mea editione plurimum secutus sum editionem Francisci Oehleri[1]. Praeter eam subsidio mihi fuerunt: a) editio operum De paenitentia et De pudicitia, quam adparavit E. Preuschen[2]; b) quae temptavit van der Vliet ad librum De paenitentia in ephemeride 'Mnemosyne' vol. 20, Lugduni-Bat. 1892, p. 281—284.

[1] Qu. Sept. Flor. Tertulliani quae supersunt omnia, tom. I, Lipsiae 1853, 641—665. — [2] Tertullian De paen. De pud. herausgegeben von Erwin Preuschen (Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften von G. Krüger, I. Reihe, 2. Heft), ed. 2, Tub. 1910.

§ 2. LIBER DE PUDICITIA.

1. Libri De pudicitia, De monogamia, De ieiunio eo tempore scripti sunt, quo Tertullianus aperte ad Montanistas transgressus ab ecclesia catholica exclusus erat. Quod autem dici solet librum De pudicitia trium illorum librorum ultimum et Callisti demum papae aetate (annis 217—222) conscriptum esse, probari nequit; iam vero versimilius est eum imperante Caracalla (211—217), cum Zephyrinus episcopus Romanus erat, ortum esse; nam ex Pud. c. 22, 1—2 satis elucet eo tempore, quo Tert. scripsit, persecutionem Christianorum adhuc viguisse[1].

Impugnat autem Tertullianus eo libro cum psychicos, i. e. catholicos, tum unum speciatim, quem adfatur 'bonus pastor et benedictus papa' (c. 13, 7) et 'apostolice' (c. 21, 5). Hunc episcopum Romanum fuisse, ultimis decenniis communis fere erat sententia; at multo aptius et iustius de episcopo Carthaginiensi cogitandum esse, nuper ostendit Gerardus Esser[2].

2. Finis operis is est, ut probetur ex scriptura sacra, peccata moechiae et fornicationis ab ecclesia dimitti non posse. Haec demonstratio peragitur capitibus 5—20; capita 1—4 sunt praefatio, 21 et 22 epilogus. Res ita procedit:

Incipit auctor a laude castitatis et a querendo interitu morum, qui adpareat etiam ex edicto episcopi Romani de moechis et fornicariis; deinde se excusat, quod ipse antea cum psychicis societatem habuerit (c. 1).

Si psychici deum bonum esse obponunt, respondendum est eum etiam iustum esse. Et bonitatem et iustitiam suam

[1] G. Esser, Der Adressat der Schrift Tertullians De pudicitia und der Verfasser des römischen Bußediktes, Bonnae 1914, 31 ss. — [2] Der Adressat 1 ss. Iam ante Esserum idem opinati erant: Orsi, Della istoria ecclesiastica, 1748 p. 12; Gieseler, Lehrbuch der Kirchengeschichte, ed. 4, 1844 p. 287.

in peccatoribus deus manifestat, dum peccata remissibilia dimittit, inremissibilia non dimittit (c. 2).

Paenitentia de peccatis inremissibilibus non frustra agitur, quia, etsi in terra venia caret, apud deum veniam operatur (c. 3).

Moechia et fornicatio, quantum ad veniam adtinet, pares sunt; at monstruosa libido non solum limine, sed omni ecclesiae tecto submovetur (c. 4).

In decalogo veteris testamenti moechia medium locum tenet inter idololatriam et homicidium; non recte igitur psychici moechiam dimittunt, idololatriam et homicidium non dimittunt (c. 5).

Legem veteris testamenti Christus non solvit, sed implevit, cum diceret (Matth. 5, 28): 'Qui viderit mulierem ad concupiscendum, iam moechatus est' (c. 6).

Parabolae novi testamenti de ove, drachma, filio perdito non ad Christianum, sed ad ethnicum spectant (c. 7—10).

Quod Iesus Mariae Magdalenae aliisque peccata gravia donavit, non praeiudicat de disciplina Christiana, quippe quae a morte demum eius incipiat; soli domino hoc licuit (c. 11).

Apostoli in conventu suo (Act. 15) 'a sacrificiis et a fornicationibus et sanguine' abstinendum esse decreverunt (c. 12).

Peccatorem, cui s. Paulus in altera ad Corinthios epistula (2, 5—11) ignovit, non eundem esse atque incestum illum, quem in prima epistula (5, 1 ss.) satanae tradiderat, ex aliis quoque dictis eiusdem apostoli efficitur (c. 13—17).

Peccata inpudicitiae in sacra scriptura non modo damnantur, sed etiam excommunicatione plectuntur eaque non ad tempus, sed in totam vitam (c. 18).

Etiam apocalypsis et prima epistula s. Iohannis et 'epistula Barnabae' ad Hebraeos eradicant de ecclesia omne sacrilegium inpudicitiae sine ulla restitutionis mentione (c. 19. 20).

Neque episcopis neque martyribus Christus potestatem peccata dimittendi, qua ipse fungebatur, delegavit, sed solis spiritalibus hominibus, i. e. prophetis (c. 21. 22).

3. Codex manuscriptus libri De pudicitia non iam exstat. Typis datus est liber primum a Iohanne Gangneio (Gagny), qui in editione sua operum Tertulliani (Paris. 1545) novem scripta addidit, quae Beatus Rhenanus (a. 1521) omiserat, in eis librum De pudicitia. Gangneius in edendis operibus Tertulliani duobus codicibus usus est: Agobardino notissimo et altero codice, qui idem fuisse videtur ac quo paulo post usus est Gelenius; hic de eo loquitur ut 'libro longe incorruptissimo ex coenobio ultimae Britanniae Masburensi petito'. Ex hoc altero codice prodiit liber De pudicitia, qui in Agobardino deerat. Valde autem dolendum est, quod Gangneius satis neglegens et codicum legendorum inperitior erat[1].

Editio Sigismundi Gelenii (Basileae 1550), qui eundem codicem vel ei simillimum in manibus habebat, multo minoris est pretii, cum plus eum suo ingenio sane felicissimo quam libro manuscripto indulsisse constet.

Sequitur editio Iacobi Pamelii (Antverpiae 1579), qui multa quidem congessit ad inlustrandam doctrinam veterum scriptorum, at minus sollertem se in libris a corruptelarum sordibus purgandis praestitit. Sed eo de Tertulliano sine dubio bene meritus est, quod codicis alicuius Ioh. Clementis Angli varias lectiones ad librum De pudicitia aliosque enotavit, quae in vera Tertulliani scriptura indaganda haud uno loco opem optatam adtulerunt. Nihilominus Oehlerum et Reifferscheidium ei codici nimium confisos esse mihi persuasi; ex. gr. in locis sacrae scripturae adferendis auctor codicis textum Tertulliani versioni vulgatae saepius conformasse patet.

4. Ex recentibus editionibus tres potissimum laudandae sunt, quas adornaverunt: Franciscus Oehler (supra p. 2)

[1] Kroymann, Quaest. Tert. p. 8 et 9.

tom. I 789–847, Reifferscheid-Wissowa[1], Erwinus Preuschen (supra p. 2). Praeter Preuschenum, qui in priore sua editione multo saepius a textu Reifferscheidii discesserat quam in secunda, editioni Vindobonensi libri De pudicitia emandandae laborem impertivere quattuor viri docti: Guil. von Hartel[2], J. van der Vliet[3], Aemilius Kroymann[4], Gerardus Esser[5]. Nominandus est etiam Petrus de Labriolle, qui licet in sua editione[6] nihil ipse, quantum video, de textu emandando temptaverit, tamen iis, quae antecessores elaboraverant, apte diligenterque usus est et versionem bonam francogallicam textui latino adiunxit.

§ 3. DE EDICTO PAENITENTIALI, QUOD DICITUR CALLISTI.

1. Nemo dubitat, quin Tertullianus in libro suo De paenitentia non solum paenitentiam secundam omnibus Christianis commendet, sed ea etiam omnia peccata, quamvis gravia, dilui posse doceat. At non minus certum est, eum in opusculo De pudicitia docere, peccata gravissima (moechia, idololatria, homicidium et quaedam alia[7]) ab ecclesia dimitti non posse. Porro in eodem opusculo narrat et queritur (c. 1, 6): ʻAudio etiam edictum esse propositum et quidem peremptorium[8]; Pontifex scilicet Maximus, quod est episcopus episcoporum, edicit: Ego et moechiae et fornicationis delicta paenitentia functis

[1] Qu. Sept. Flor. Tertulliani opera, pars I, p. 219 ss. (Corpus script. eccles. latinorum, vol. XX, Vindobonae 1890). — [2] Patristische Studien IV in: Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wiss., vol. 121, Vindobonae 1890, p. 14—43. — [3] Studia ecclesiastica, Tertullianus I, Lugduni-Batav. 1891, p. 92—96; et: Ad Tertulliani De pud. et De paen. (Mnemosyne, vol. XX, Lugd.-Bat. 1892, 273—281). — [4] Quaestiones Tertullianeae criticae, Oenoponte 1894. — [5] Der Adressat, aliisque in scriptis (infra p. 8) variis locis. — [6] Tertullien De paen. De pud. (Textes et documents pour l'étude historique du christianisme, publiés par Hemmer et Lejay), Paris. 1906. — [7] Pud. c. 19, 24. — [8] Digest. V 1, 70 haec vox ita explicatur: Quod inde hoc nomen sumpsit, quod perimeret disceptationem, hoc est, ultra non pateretur adversarium tergiversari.

dimitto'. Quod edictum non Callisti, sed Zephyrini papae (211—217) esse, ex iis, quae paulo ante (p. 3) de tempore libri De pudicitia exposui, verisimilius est; Callisto papae edictum adscripserat J. B. de Rossi[1], propterea quod Hippolytus de Callisto haec tradit[2]: Πρῶτος τὰ πρὸς τὰς ἡδονὰς τοῖς ἀνθρώποις συγχωρεῖν ἐπενόησε λέγων, πᾶσιν ὑπ' αὐτοῦ ἀφίεσθαι ἁμαρτίας. Rossium secuti erant omnes fere, etiam Harnack[3]; at nostris diebus Esser verba Hippolyti aliter interpretanda esse, etsi non demonstravit, tamen verisimile fecit[4].

2. De vi edicti illius multum disputatum est. Quaeritur enim, utrum Callistus novum quid in ecclesiam induxerit an iam ante eum peccata capitalia iis, qui paenitentia publica functi erant, in ecclesia dimissa sint. Hanc quaestionem viri docti maxime ex libris Tertulliani De paenitentia et De pudicitia dirimere studebant. Alii reconciliationis, i. e. dimissionis, ecclesiasticae vestigia satis manifesta in libro De paenitentia inveniunt, his potissimum locis: c. 7, 10 'conlocavit in vestibulo paenitentiam secundam quae pulsantibus patefaciat', et c. 10, 8 'an melius est damnatum latere quam palam absolvi'; ita G. Esser[5], Stufler[6], d'Alès[7]. Alii omnino negant, ante edictum Callisti reconciliationis ecclesiasticae mentionem fieri; ita Funk[8], Harnack[9], Rolffs[10], de Labriolle[11]. Alii rem diiudicari non posse putant; ita Preuschen[12] et Rauschen[13].

---

[1] Bollettino di archeol. crist. 1866, 26. — [2] Philos. IX 12. — [3] Zeitschrift für Kirchengesch. II (1878) 582. — [4] Der Adressat 34—41. — [5] Die Bußschriften Tert. p. 23 s., et: Der Katholik 1907, II 184 ss. — [6] Zeitschrift f. kath. Theol. 1907, 433 ss. — [7] L'édit de Calliste p. 149 ss. — [8] Kirchengesch. Abh. I 165 s., et: Theol. Quart. 1906, 543. — [9] Lehrb. der Dogmengeschichte I[4], Tub. 1909, 441 adn. 1. — [10] Das Indulgenzedikt 38 ss. — [11] Tertullien p. XII ss.; hic locum De pud. 10, 8 ita interpretatur: „Si l'on envisage le contexte, elle oppose simplement la condamnation ignorée de tous dont Dieu frappe celui qui dissimule ses fautes, au pardon qu'il accorde à celui qui se résigne à les expier publiquement." — [12] Tertullians Schriften De paen. und De pud., Gießen 1890, 11—14, et: Tertullian De paen. De pud., Tub. 1910, p. VI. — [13] Eucharistie und Bußsakr.[2] 157 s.

3. De edicto, quod dicitur Callisti et generatim de remissione ecclesiastica peccatorum capitalium, qualis fuerit aetate Tertullianea, hi potissimum viri docti nostris temporibus egerunt:

Preuschen, Tertullians Schriften De paenitentia und De pudicitia mit Rücksicht auf die Bußdisziplin untersucht (Diss.), Gießen 1890. Rolffs, Das Indulgenzedikt des römischen Bischofs Kallist (Texte und Untersuchungen, herausgeg. von Gebhardt und Harnack 11, 3), Lipsiae 1893. Funk, Kirchengeschichtl. Abhandlungen I, Pad. 1897, 155—181, et in: Theol. Quartalschrift, Tub. 1906, 541—568. Gerh. Esser, Die Bußschriften Tertullians De paen. und De pud. und das Indulgenzedikt des Papstes Kallistus (Progr.), Bonnae 1905, et in: Der Katholik, Moguntiaci 1907, II 184—204; 297—309; 1908, I 12—28; 93—113. Batiffol, Etudes d'hist. et de théologie positive I[4], Paris. 1906, 69—110. Stufler S. J., Die Bußdisziplin in der abendländischen Kirche bis Kallistus, in: Zeitschr. für kath. Theologie 1907, 431—473; idem, Zur Kontroverse über das Indulgenzedikt des Papstes Kallistus, l. l. 1908, 1—42. Preuschen, Zur Kirchenpolitik des Bischofs Kallist, in: Zeitschr. für neutest. Wissenschaft 1910, 134—170. Rauschen, Eucharistie und Bußsakrament in den ersten sechs Jahrhunderten der Kirche[2], Frib. 1910. d'Alès S. J., L'édit de Calliste, étude sur les origines de la pénitence chrétienne, Paris. 1914.

I. DE PAENITENTIA.

1 Paenitentiam hoc genus hominum, quod et ipsi retro fuimus, caeci, sine domini lumine, natura tenus norunt passionem animi quandam esse, quae veniat de offensa sententiae prioris[a]. 2 Ceterum[1] a ratione eius tantum absunt, quantum ab ipso rationis auctore. Quippe res dei ratio, quia deus omnium conditor nihil non ratione providit disposuit ordinavit, nihilque[b] non ratione tractari intellegique voluit. 3 Igitur ignorantes quique deum rem quoque eius ignorent necesse est, quia nullus omnino thesaurus extraneis patet. Itaque universam vitae conversationem sine gubernaculo rationis transfretantes imminentem saeculo procellam[2] vitare non norunt. 4 Quam autem in paenitentiae actu inrationabiliter diversentur, vel uno isto satis erit expedire, cum illam etiam in bonis factis suis adhibent. Paenitet fidei amoris simplicitatis patientiae misericordiae, prout quid in ingratiam[3] cecidit. 5 Semetipsos exsecrantur, quia benefecerint, eamque maxime paenitentiae speciem, quae optimis operibus inrogatur, in corde figunt meminisse curantes, ne quid boni rursus praestent.

Signa: A = cod. Vindobonensis nr. 282 saec. XV; B = cod. Leidensis lat. 1 saec. XV; C = editio princeps Beati Rhenani (Basileae a. 1521); a b c d = veteres editiones Gangneii 1545, Gelenii 1550, Pamelii 1579, Rigaltii 1634; o = ed. Oehler (Lipsiae 1853); pr = ed. Preuschen[2] (Tubingae 1910).

a ita a b c d ex correctione B. Rhenani, *peioris* A B C o pr. Scribendum est *prioris* propter ea, quae Tert. in hoc capite nr. 4 et 5 exponit; cfr. etiam Marc. IV 24 (p. 369, 17): 'nihil enim aliud intellegetur quam simplex conversio sententiae *prioris*'. — b ita A Flor. et duo Vaticani pr, *nihil quod* B, *nihil* o.

1 [1] i. e. sed (Hoppe, Syntax und Stil Tertullians. Lipsiae 1903, 108). — [2] Tert. apol. 31, 1: nobis . . . qui vim maximam universo orbi imminentem ipsamque clausulam saeculi acerbitates horrendas comminantem Romani imperii commeatu scimus retardari. — [3] Ingratia est animus ingratus (Undank); cfr. c. 2, 10: viderit ergo ingratia hominum.

Contra paenitentiae malorum levius incubant[4]. Denique facilius per eandem delinquunt, quam per eandem recte faciunt.

2 Quod si dei ac per hoc rationis quoque compotes agerent, merita primo paenitentiae expenderent nec umquam eam ad argumentum[1] perversae emendationis adhiberent; modum denique paenitendi temperarent, quia et delinquendi tenerent, timentes dominum scilicet[2]. 2 Sed ubi metus nullus, emendatio proinde nulla; ubi emendatio nulla, paenitentia necessario vana, quia caret fructu suo, cui eam deus sevit, id est hominis saluti. 3 Nam deus post tot ac tanta delicta humanae temeritatis a principe generis Adam auspicata, post condemnatum hominem cum saeculi dote[3], post eiectum paradiso mortique subiectum, cum rursus ad suam misericordiam maturavisset, iam inde in semetipso paenitentiam dedicavit, rescissa sententia irarum pristinarum ignoscere pactus operi et imagini suae. 4 Itaque et populum sibi congregavit et multis bonitatis suae largitionibus fovit et ingratissimum totiens expertus ad paenitentiam semper hortatus est et prophetando[4] universorum prophetarum emisit ora; mox gratiam pollicitus, quam in extremitatibus temporum per spiritum suum universo orbi inluminaturus[5] esset, praeire intinctionem paenitentiae[6] iussit, ut, quos[c] per gratiam vocaret ad promissionem semini Abraham destinatam, per paenitentiae subsignationem[7] ante componeret[8]. 5 Non tacet Iohannes, *paenitentiam initote*

[c] ita a b c d, *si quos* A B C o pr.

[4] i. e. student. Pat. 10 (p. 16, 21): quodsi patientiae incubabo, non dolebo.

2 [1] i. e. causam. Sensus est: 'Ut perversam emendationem iniisse argui possent' (Oehler). — [2] i. e.: Deum timentes minus peccarent ideoque etiam paenitendi minus materiam haberent. — [3] i. e. miseriis. — [4] ad prophetandum. De hoc dativo finali apud Tertullianum usitatissimo agit Hoppe p. 26 s. — [5] i. e. facere ut inluminet (aufleuchten lassen). Ps. 17, 29: Quoniam tu inluminas lucernam meam domine; 66, 2: Inluminet vultum suum super nos et misereatur nostri (Vulg.). — [6] Luc. 3, 3. — [7] Baptismus Iohannis quasi signaculum erat, quo quis ad vitam meliorem se obligabat. — [8] disponeret, praepararet.

dicens, 'iam enim salus nationibus appropinquabit'[9], dominus scilicet adferens secundum dei promissum[10]. 6 Cui praeministrans paenitentiam destinabat purgandis mentibus praepositam, uti, quidquid error vetus inquinasset, quidquid in corde hominis ignorantia contaminasset, id paenitentia verrens et radens et foras abiciens mundam pectoris domum superventuro spiritui sancto paret, quo se ille cum caelestibus bonis libens inferat.

7 Horum bonorum unus est titulus[11]: salus hominis, criminum pristinorum abolitione praemissa; haec paenitentiae causa, haec opera negotium divinae misericordiae curans. Quod homini proficit, deo servit. 8 Ceterum ratio eius, quam cognito domino discimus, certam formam tenet, ne bonis umquam factis cogitatisve quasi violenta[d] aliqua manus iniciatur. 9 Deus enim reprobationem bonorum ratam non habens, utpote suorum, quorum cum auctor et defensor sit, necesse est proinde et acceptator; si acceptator, etiam remunerator. 10 Viderit ergo ingratia hominum, si etiam bonis factis paenitentiam cogit; viderit[12] et gratia, si captatio eius ad benefaciendum incitamento est: terrena, mortalis utraque. 11 Quantulum enim conpendii, si grato benefeceris? vel dispendii, si ingrato? Bonum factum deum habet debitorem, sicuti et malum, quia iudex omnis remunerator est causae. 12 At cum iudex deus iustitiae, carissimae sibi, exigendae tuendaeque praesideat et in eam omnem summam disciplinae suae sanciat, dubitandum est, sicut in universis actibus nostris, ita in paenitentiae quoque causa iustitiam deo praestandam esse? Quod quidem ita impleri licebit, si peccatis solummodo adhibeatur. 13 Porro peccatum nisi malum factum dici non

[d] *violentia* A B C.

[9] Matth. 3, 2. — [10] Alterum dei promissum est spiritus sanctus. — [11] causa vel finis. — [12] Haec locutio *viderit* a Tertulliano saepissime usurpatur, cum rei alicuius cura aliis relinquitur et nihil amplius de ea dicere in animo est; exempla vide apud Oehlerum I 450 f.

meretur, nec quisquam benefaciendo delinquit. 14 Quodsi non delinquit, cur paenitentiam invadit delinquentium privatum[13]? Cur malitiae officium bonitati suae inponit? Ita evenit, ut, cum aliquid ubi non oportet adhibetur, illic ubi oportet neglegatur.

3 Quorum ergo paenitentia iusta et debita videatur, id est, quae delicto deputanda sint, locus quidem expostulat denotare, sed otiosum videri potest. 2 Domino enim cognito ultro spiritus a suo auctore respectus emergit ad notitiam veritatis et admissus ad dominica praecepta ex ipsis statim eruditur, id peccato deputandum, a quo deus arceat; quoniam, cum deum grande quid boni constet[e] esse, utique bono nisi malum non displiceret, quod inter contraria sibi nulla amicitia est.

3 Perstringere tamen non pigebit, delictorum quaedam esse carnalia, id est corporalia, quaedam vero spiritalia. Nam cum ex hac duplicis substantiae congregatione confectus homo sit, non aliunde delinquit, quam unde constat. 4 Sed non eo inter se differunt, quod corpus et spiritus duo sunt — atquin[f1] eo magis paria sunt, quia duo unum efficiunt —, ne quis pro diversitate materiarum peccata eorum discernat, ut alterum altero levius aut gravius existimet. 5 Siquidem et caro et spiritus dei res, alia manu eius expressa, alia adflatu eius consummata; cum ergo ex pari[2] ad dominum pertineant, quodcumque eorum deliquerit ex pari dominum offendit. 6 An tu discernas actus carnis et spiritus, quorum et in vita et in morte et in resurrectione tantum communionis atque consortii est, ut pariter tunc aut in vitam aut

[e] *bonum censet* A B. — [f] ita A B, *alioquin* C a b c d o pr.

[13] i. e. rem propriam. Spect. 10 (p. 12, 25): quae privata et propria sunt scenae.

3 [1] i. e. at, immo. '*Atquin* particula Tertulliano familiaris est pro: attamen, contra, potius, immo, quinimmo'; ita Oehler I 473 k, qui eo loco multa eius usus congessit exempla. — [2] *Ex pari* legitur etiam Hermog. 7 (p. 134, 8); *ex aequo* l. l. (p. 134, 4) et Marc. II 27 (p. 374, 10. 11); *ex diverso* Prax. 14 et 15 (p. 250, 27 et 253, 20); *ex abundanti* Ap. 16, 14 et Cor. 7.

in iudicium suscitentur, quia scilicet pariter aut deliquerint aut innocenter egerint? 7 Hoc eo praemiserimus, ut non minorem alteri quam utrique parti, si quid deliquerit, paenitentiae necessitatem intellegamus inpendere; communis reatus amborum est, communis et iudex, deus scilicet; communis igitur et paenitentiae medela.

8 Exinde spiritalia et corporalia nominantur, quod delictum omne aut agitur aut cogitatur; ut corporale sit, quod in facto est, quia factum ut corpus et videri et contingi habet; spiritale vero, quod in animo est, quia spiritus neque videtur neque tenetur. 9 Per quod ostenditur, non facti solum, verum et voluntatis delicta vitanda et paenitentia purganda esse. Neque enim, si mediocritas humana de factis[g] solum iudicat, quia voluntatis latebris par non est, idcirco crimina eius etiam sub deo neglegamus. 10 Deus in omnia sufficit; nihil a conspectu eius remotum, unde omnino delinquitur, quia non ignorat nec omittit[3], quominus in iudicium decernat; dissimulator et praevaricator perspicaciae suae non est[4]. 11 Quid, quod voluntas facti origo est? Viderint enim, si qua casui aut necessitati aut ignorantiae inputantur[5], quibus exceptis iam non nisi voluntate delinquitur. 12 Cum ergo facti origo est, non tanto potior ad poenam est, quanto principalis ad culpam, quae ne tunc quidem liberatur, cum aliqua difficultas perpetrationem eius intercipit. Ipsa enim sibi inputatur nec excusari poterit per illam perficiendi infelicitatem, operata quod suum fuerat. 13 Denique dominus quemadmodum se adiectionem legi superstruere demonstrat, nisi et voluntatis interdicendo delicta? cum adulterum non eum solum definit, qui cominus in

g ita A pr, *factis* B C, *facti* o cum Latinio et Rigaltio.

[3] i. e. nec praetermittit; Tac. hist. II 40: hosti non omissuro, quominus . . . adgrederetur. — [4] Sensus est: Contra perspicaciam suam neque tacet neque officio deest. — [5] i. e.: Licet enim quaedem casui . . . inputentur.

alienum matrimonium cecidisset, verum etiam illum, qui adspectus concupiscentia contaminasset. 14 Adeo[6] quod prohibetur administrare, satis periculose animus sibi repraesentat et temere per voluntatem expungit[7] effectum. Cuius voluntatis cum vis tanta sit, ut non solacium sui saturans pro facto cedat[8], pro facto ergo plectetur. 15 Vanissimum est dicere: 'Volui nec tamen feci'; atquin perficere debes quia vis, aut nec velle quia nec perficis. 16 Sed ipse conscientiae tuae confessione pronuntias; nam si bonum concupisceres, perficere gestisses; porro[9] sicut malum non perficis, nec concupiscere debueras. Quaqua te constitueris, crimine adstringeris, quia aut malum volueris aut bonum non adimpleveris.

4 Omnibus ergo delictis seu carne seu spiritu, seu facto seu voluntate commissis, qui poenam per iudicium destinavit, idem et veniam per paenitentiam spopondit dicens ad populum: *Paenitere, et salvum faciam te*[1]; 2 et iterum: *Vivo, inquit dominus, et paenitentiam malo quam mortem*[2]. Ergo paenitentia vita est, cum praeponitur morti. Eam tu peccator, mei similis — immo me minor, ego enim praestantiam in delictis meam agnosco, — ita invade, ita amplexare, ut naufragus alicuius tabulae fidem[3]. 3 Haec te peccatorum fluctibus mersum prolevabit et in portum divinae clementiae protelabit[4]. Rape occasionem inopinatae felicitatis, ut ille tu nihil quondam penes deum, nisi *stilla situlae*[5] et *areae pulvis*[6] et *vasculum figuli*[7], *arbor* exinde fias illa, *quae penes aquas seritur et in foliis perennat et tempore suo fructus agit*[8],

[6] itaque. — [7] perficit (Oehler I 242 adn. 1). — [8] i. e.: ut rem suam non perficiens tamen pro facto sit. — [9] i. e. at vel atquin (Hoppe p. 113).

4 [1] Ez. 18, 21, 23. — [2] Ez. 33, 11. — [3] Cfr. infra c. 12, 9: Quid ego ultra de istis duabus humanae salutis quasi plancis? Hieron. ep. 130, 9: Illa (paenitentia) quasi secunda post naufragium miseris tabula est. — [4] adducet. Verbum *protelare* apud Afros in usu erat. — [5] Is. 40, 15. — [6] Osee 13, 3. — [7] Ier. 19, 11. — [8] Ps. 1, 3.

quae non ignem, non securem[h] videbit. 4 Paeniteat errorum reperta veritate, paeniteat amasse quae deus non amat, quando ne nos quidem ipsi servulis nostris ea, quibus offendimur, non odisse permittimus; obsequii enim ratio in similitudine animorum constituta est.

5 De bono paenitentiae enumerando diffusa et per[i] hoc magno eloquio committenda materia est. Nos vero pro nostris angustiis unum inculcamus, bonum atque optimum esse quod deus praecipit. 6 Audaciam existimo de bono divini praecepti disputare. Neque enim, quia bonum est, idcirco auscultare debemus, sed quia deus praecepit; ad exhibitionem[9] praecepti[k] prior est maiestas divinae potestatis, prior est auctoritas imperantis, quam utilitas servientis. 7 Bonum est paenitere, an non? quid revolvis? deus praecipit. At enim ille non praecipit tantum, sed etiam hortatur; invitat praemio: salute; iurans etiam, *vivo* dicens cupit credi sibi. 8 O beatos nos, quorum causa deus iurat! O miserrimos, si nec iuranti domino credimus! Quod igitur deus tantopere commendat, quod etiam humano more sub deieratione testatur, summa utique gravitate et adgredi et custodire debemus, ut in adseveratione divinae gratiae permanentes in fructu quoque eius et emolumento proinde perseverare possimus.

5 Hoc enim dico, paenitentiam, quae per dei gratiam ostensa et indicta nobis in gratiam nos domino revocat, semel cognitam atque susceptam numquam posthac iteratione

h ita A B Vaticani tres o, *securim* pr. Forma *securem* apud Tertullianum legitur etiam Marc. I 29 (p. 331, 27), *secure* Pud. 16, 12. — i ita C, *pro* A B o pr; cfr. c. 2, 1 dei ac per hoc rationis; Marc. III 11 (p. 393, 11) nascibilis ac per hoc carneus. — k ita A B pr, *obsequii* C a b c d o.

9 i. e. ad procreandum vel probandum praeceptum.

delicti resignari[1] oportere. 2 Iam quidem nullum ignorantiae praetextum[2] tibi patrocinatur, quod domino agnito praeceptisque eius admissis, denique paenitentia delictorum functus, rursus te in delicta restituis. 3 Ita in quantum ignorantia segregaris, in tantum contumaciae adglutinaris. Nam si idcirco te deliquisse paenituerat, quia dominum coeperas timere, cur, quod metus gratia gessisti, rescindere maluisti, nisi quia metuere desisti? 4 Neque enim timorem alia res quam contumacia subvertit. Cum etiam ignorantes dominum nulla exceptio[3] tueatur ad poenam[1], quia deum in aperto constitutum et vel ex ipsis caelestibus bonis comprehensibilem ignorari non licet, quanto cognitum despici periculosum est? 5 Despicit porro, qui bonorum ac malorum intellectum ab illo consecutus, quod intellegit fugiendum quodque iam fugit resumens, intellectui suo, id est dei dono, contumeliam facit; respuit datorem, cum datum deserit, negat beneficum, cum beneficium non honorat. 6 Quemadmodum ei potest placere, cuius munus sibi displicet? Ita in dominum non modo contumax, sed etiam ingratus adparet.

7 Ceterum non leviter in dominum peccat, qui cum aemulo eius diabolo paenitentia renuntiasset et hoc nomine illum domino subiecisset, rursus eundem regressu suo erigit et exultationem eius seipsum facit, ut denuo malus recuperata praeda sua adversus dominum gaudeat. 8 Nonne, quod dicere quoque periculosum est, sed ad aedificationem proferendum est, diabolum domino praeponit? Comparationem enim videtur egisse qui utrumque cognoverit, et iudicato pronuntiasse eum meliorem, cuius se rursus esse maluerit.

[1] ita A B C o, *a poena* a b c d pr; cfr. Caes. bell. civ. III 39, 2: turrim militibus complevit tuendamque *ad omnes* repentinos casus tradidit.

5 [1] *Resignare* est sigillum removere seu violare. Virg. vel. 5 cum virginitatem resignasset; Marc. IV 10 (p. 445, 19) resignati ieiunii culpam. — [2] Forma *praetextum* pro *praetextus* iam apud Tacitum occurrit; cfr. etiam Tert. de cultu fem. II 6: praetexto necessitatis. — [3] excusatio.

9 Ita qui per delictorum paenitentiam instituerat domino
satisfacere, diabolo per aliam paenitentiae paenitentiam sa-
tisfaciet eritque tanto magis perosus deo, quanto aemulo eius
acceptus.

10 Sed aiunt quidam satis deum habere, si corde et
animo suspiciatur, licet actu minus fiat; itaque se salvo
metu et fide peccare, hoc est, salva castitate matrimonia
violare, salva pietate parenti venenum temperare. 11 Sic
ergo et ipsi salva venia in gehennam detrudentur, dum
salvo metu peccant. 12 Primum exemplum perversitatis: quia
timent, delinquunt; opinor, non delinquerent, si non timerent.
13 Igitur qui deum nolit offensum nec revereatur omnino,
si timor offendendi patrocinium est! Sed ista ingenia de
semine hypocritarum pullulare consuerunt, quorum individua
cum diabolo amicitia est, quorum paenitentia numquam
fidelis.

6 Quidquid ergo mediocritas nostra ad paenitentiam
semel[1] capessendam et perpetuo continendam suggerere co-
nata est, omnes quidem deditos domino spectat, ut omnes
salutis in promerendo deo petitores, sed praecipue novicio-
lis istis imminet, qui cum maxime incipiunt divinis sermo-
nibus aures rigare quique catuli infantiae adhuc recentis
nec perfectis luminibus incerta reptant et dicunt quidem
pristinis renuntiare et paenitentiam adsumunt, sed in-
cludere eam neglegunt. 2 Interpellat[2] enim illos ad deside-
randum ex pristinis aliquid ipse finis desiderandi; velut
poma cum iam in acorem vel amaritudinem senescere inci-
piunt, ex parte aliqua tamen adhuc ipsi gratiae suae adu-
lantur.

3 Omne praeterea cunctationis et tergiversationis erga
paenitentiam vitium praesumptio intinctionis[3] importat. Certi
enim indubitatae veniae delictorum medium tempus interim

6 [1] i. e. ein- für allemal (Hoppe p. 113). — [2] i. e. invitat. — [3] i. e. 'fiducia veniae per baptismum inpetrandae' (Rigaltius).

furantur et commeatum[4] sibi faciunt delinquendi[5] quam eruditionem non delinquendi. 4 Quam porro ineptum, [quam][m] paenitentiam non adimplere et veniam delictorum sustinere[6]! hoc est, pretium non exhibere, ad mercem manum emittere. Hoc enim pretio dominus veniam addicere instituit; hac paenitentiae compensatione redimendam proponit inpunitatem. 5 Si ergo qui venditant prius numum, quo paciscuntur, examinant, ne scalptus, ne peresus[n], ne adulter, etiam dominum credimus paenitentiae probationem prius inire, tantam nobis mercem[o], perennis scilicet vitae, concessurum.

6 'Sed differamus tantisper paenitentiae veritatem; tunc, opinor, emendatos liquebit, cum absolvimur'. Nullo pacto; sed cum pendente venia poena prospicitur, cum adhuc liberari non meretur, ut[7] possimus mereri, cum deus comminatur, non cum ignoscit. 7 Quis enim servus, posteaquam libertate mutatus est[8], furta sua et fugas sibi inputat? quis miles, postquam castris suis emissus, pro notis suis satagit? 8 Peccator ante veniam deflere se debet, quia tempus paenitentiae idem est quod periculi et timoris. 9 Neque ego renuo divinum[p] beneficium, id est abolitionem delictorum, inituris

[m] Haec particula *quam* cum Iunio delenda est. Oehler ita edidit: 'Quam porro ineptum, quam paenitentiam non adimplêre, ei (*et* habent codd. et edd. veteres) veniam delictorum sustinere!' — [n] ita A, *nene resus* B, *neve rasus* cet. — [o] ita A B C, *mercedem* Lat. o pr; cfr. Ps.-Cypr. de laude martyrii (Hartel III 48, 18): 'velut incentivo quodam mercis agitati', et apud Tert. paulo supra: 'ad mercem manum emittere'. — [p] *neque ergo renuo divinium* pr.

[4] i. e. tempus. *Commeatus* pro *tempus* Tertulliano admodum familiaris est. — [5] Ante particulam comparativam *quam* saepe a Tertulliano omittitur *magis* (Hoppe p. 77). — [6] i. e. exspectare seu sperare; Apol. 35, 13 nisi a quo aliquid adversus illam cogitatur vel optatur aut post illam speratur et sustinetur. Scorp. 2 (p. 147, 9) sustineant evangelia paulisper dum squ. — [7] i. e. si omnino mereri possumus (ut = gesetzt daß). — [8] Ap. 20, 2 humiles sublimitate, sublimes humilitate mutantur; Res. carn. 57 (p. 117, 26) si famulum tuum libertate mutaveris.

aquam omnimodo salvum esse; sed ut eo pervenire contingat, elaborandum est. Quis enim tibi, tam infidae paenitentiae viro, asperginem unam cuiuslibet aquae commodabit? 10 Furto quidem adgredi et praepositum huius rei adseverationibus tuis circumduci facile est; sed deus thesauro suo providet nec sinit obrepere indignos. Quid denique ait? *nihil occultum, quod non revelabitur*[9]. Quantascumque tenebras factis tuis superstruxeris: *deus lumen est*[10]. 11 Quidam autem sic opinantur, quasi deus necesse habeat praestare etiam indignis quod spopondit, et liberalitatem eius faciunt servitutem. 12 Quodsi necessitate nobis symbolum mortis[11] indulget, ergo invitus facit; quis autem[q] permittit permansurum id, quod tribuerit invitus? 13 Non enim multi postea excidunt? Non a multis donum illud aufertur? Et hi[r] sunt scilicet, qui obrepunt, qui paenitentiae fidem adgressi super arenas domum ruituram conlocant.

14 Nemo ergo sibi aduletur, quia inter auditorum tirocinia deputatur, quasi eo etiam nunc sibi delinquere liceat. Dominum simul cognoveris, timeas; simul inspexeris, reverearis. 15 Ceterum quid te cognovisse interest, cum iisdem incubas, quibus retro ignarus? Quid autem te a perfecto servo dei separat? An alius est intinctis Christus, alius audientibus? 16 num spes alia vel merces, alia formido iudicii, alia necessitas paenitentiae? Lavacrum illud obsignatio est fidei, quae fides a paenitentiae fide incipitur et commendatur. 17 Non ideo abluimur, ut delinquere desinamus, sed quia desiimus, quoniam iam corde loti sumus. Haec enim prima audientis intinctio est: metus integer; exinde, quoad dominum senseris, fides sana, conscientia semel paenitentiam amplexata.

[q] ita o, *enim* cet. — [r] ita ego, *et hii* A B, *hi* cet.

[9] Matth. 10,26. — [10] 1 Ioh. 1, 5. — [11] i. e. baptismum; cfr. Col. 2, 12: συνταφέντες αὐτῷ ἐν τῷ βαπτίσματι, ἐν ᾧ καὶ συνηγέρθητε διὰ τῆς πίστεως τῆς ἐνεργείας τοῦ θεοῦ.

18 Ceterum si ab aquis peccare desistimus, necessitate, non sponte, innocentiam induimus. Quis ergo in bonitate praecellens: cui non licet aut[s][12] cui displicet malo esse? qui iubetur an qui delectatur a crimine vacare[t]? 19 Ergo nec a furto manus avertamus, nisi claustrorum duritia repugnet, nec oculos a stupri concupiscentiis refrenemus, nisi a custodibus corporum obstructi[u], si nemo domino deditus delinquere desinet, nisi intinctione adligatus. 20 Quodsi qui ita senserit, nescio an intinctus magis contristetur, quod peccare desierit, quam laetetur, quod evaserit. Itaque audientes optare intinctionem, non praesumere oportet. 21 Qui enim optat, honorat; qui praesumit, superbit; in illo verecundia, in isto petulantia adparet; ille satagit, hic neglegit; ille mereri cupit, at hic ut debitum sibi repromittit; ille sumit, hic invadit. 22 Quem censeas digniorem, nisi emendatiorem? quem emendatiorem, nisi timidiorem et idcirco vera paenitentia functum? timuit enim adhuc delinquere, ne non mereretur accipere. 23 At ille praesumptor, cum sibi repromitteret, securus scilicet, timere non potuit; sic nec paenitentiam implevit, quia instrumento paenitentiae, id est metu, caruit. 24 Praesumptio inverecundiae portio est: inflat petitorem, despicit datorem; itaque decipit nonnumquam. Ante enim quam debeatur repromittit, quo semper is, qui est praestaturus, offenditur.

7 Hucusque, Christe domine, de paenitentiae disciplina servis tuis dicere[v] vel audire contingat[w]; quousque

[s] ita A B C a b o, *an* c d pr. — [t] ita o, *crimine vocare* A B, *a crimine vocare* C, *crimine vacare* pr. — [u] ita C a b c d pr, *astructi* A B, *abstracti* duo Vaticani o. — [v] ita A B C pr, *discere* o. — [w] Hoc loco interpungendum est, non, ut fecit Preuschen, post 'audientibus'.

[12] Particula *aut* pro *an* in interrogatione geminata saepius legitur apud posteriores scriptores (Thesaurus l. lat. II 1575); ex gr. Tert. de carne Chr. 8 nihil interest . . . aut excogitent . . . aut agnoscant; Plin. nat. hist. 30, 104 anne . . . aut. Irenaeus adv. h. II 14, 7 utrum . . . aut; August. de civ. dei III 6 nec interest utrum . . . aut.

etiam delinquere non oportet audientibus, vel nihil iam de
paenitentia noverint, nihil eius requirant[1]. 2 Piget secundae,
immo iam ultimae spei subtexere mentionem, ne retractantes
de residuo auxilio paenitendi spatium adhuc delinquendi
demonstrare videamur. 3 Absit, ut aliquis ita interpretetur,
quasi eo sibi etiam nunc pateat ad delinquendum, quia pa-
tet ad paenitendum, et redundantia clementiae caelestis
libidinem faciat humanae temeritatis. 4 Nemo idcirco dete-
rior sit, quia deus melior est, totiens delinquendo, quotiens
ignoscitur. Ceterum finem utique evadendi habebit, cum
offendendi non habebit. Evasimus semel; hactenus[2] peri-
culosis nosmetipsos inferamus, etsi iterum evasuri videmur.
5 Plerique naufragio liberati exinde repudium et navi et
mari dicunt et dei beneficium, salutem suam scilicet, me-
moria periculi honorant. Laudo timorem, diligo verecundiam;
nolunt iterum divinae misericordiae oneri esse; formidant
videri inculcare[3], quod consecuti sunt; bona certe sollicitu-
dine iterum experiri vitant, quod semel didicerunt timere.
6 Ita modus temeritatis testatio est timoris; timor autem
hominis dei honor est.

7 Sed enim pervicacissimus hostis ille numquam malitiae
suae otium facit. Atquin tunc maxime saevit, cum hominem
plene sentit liberatum; tunc plurimum accenditur, dum ex-
tinguitur. 8 Doleat et ingemiscat necesse est venia pecca-
torum permissa tot in homine mortis opera diruta, tot
titulos[4] damnationis retro[5] suae erasos. Dolet, quod ipsum
et angelos eius Christi servus ille peccator iudicaturus est.
9 Itaque observat obpugnat obsidet, si qua possit aut oculos

7 [1] Sensus est: De ea tantum paenitentia, quae ante baptismum agenda est, ad Christianos fiat sermo; de ea enim, quae fit post baptismum, nihil noverint, quia etiam delinquere post baptismum non oportet. — [2] i. e. non amplius (Hoppe p. 111). — [3] i. e. conculcare, contemnere. Nat. I 10 (p. 76, 14): Privatos enim deos, quos Lares et Penates domestica consecratione perhibetis, domestica et licentia inculcatis. — [4] causas, iura. — [5] prioris.

concupiscentia carnali ferire aut animum inlecebris saecularibus inretire aut fidem terrenae potestatis formidine evertere aut a via certa perversis traditionibus[x] detorquere; non scandalis, non temptationibus deficit. 10 Haec igitur venena eius providens deus, clausa licet ignoscentiae ianua et intinctionis sera obstructa, aliquid adhuc permisit patere. Conlocavit in vestibulo paenitentiam secundam, quae pulsantibus patefaciat; sed iam semel, quia iam secundo; sed amplius numquam, quia proxime frustra. 11 Non enim et hoc semel satis est? Habes, quod iam non merebaris; amisisti enim, quod acceperas. Si tibi indulgentia domini accomodat, unde restituas, quod amiseras, iterato beneficio gratus esto, nedum ampliato. 12 Maius est enim restituere quam dare, quoniam miserius est perdidisse quam omnino non accepisse. Verum non statim succidendus ac subruendus est animus desperatione, si secundae quis paenitentiae debitor fuerit. 13 Pigeat sane peccare rursus, sed rursus paenitere non pigeat; pigeat iterum periclitari, sed non iterum liberari. Neminem pudeat: iteratae valetudinis[6] iteranda medicina est. 14 Gratus in domino[y] exstiteris, si quod tibi dominus offert, non recusaveris. Offendisti, sed reconciliari adhuc potes; habes, cui satisfacias, et quidem volentem.

8 Id si dubitas, evolve quae spiritus ecclesiis dicat: desertam dilectionem Ephesiis inputat, stuprum et idolothytorum esum Thyatirenis exprobat, Sardos non plenorum operum incusat, Pergamenos docentes perversa reprehendit, Laodicenos fidentes divitiis obiurgat[1]: et tamen omnes ad paenitentiam commonet, sub comminationibus quidem. 2 Non comminaretur autem non paenitenti, si non ignosceret paenitenti. Dubium, si non et alibi[z] hanc cle-

[x] *conditionibus* A B, *traductionibus* Iunius. — [y] ita A B C, *dominum* cet. Plurimis locis Tert. *in* c. abl. pro *in* c. acc. et vice versa usurpavit; cfr. Hoppe, Syntax und Stil des Tertullian p. 40 s. — [z] *immo et alibi* A.

[6] morbi. — 8 [1] Apoc. Ioh. c. 2 et 3.

mentiae suae profusionem demonstrasset. Non ait: *Qui ceciderit, resurget, et qui aversatus fuerit, convertetur*[2]? 3 Ille est scilicet, ille est, qui *misericordiam mavult quam sacrificia*[3]. Laetantur caeli et qui illic angeli paenitentia hominis. Heus tu, peccator, bono animo sis! vides, ubi de tuo reditu gaudeatur. 4 Quid illa similitudinum dominicarum argumenta nobis volunt? Quod mulier drachmam perdidit et requirit et reperit et amicas ad gaudium invitat, nonne restituti peccatoris exemplum est? 5 Errat et una pastori[a] ovicula, sed grex una carior non erat; una illa conquiritur, una pro omnibus desideratur et tandem invenitur et humeris pastoris ipsius refertur; multum enim errando laboraverat. 6 Illum etiam mitissimum patrem non tacebo, quod[b] prodigum filium revocat et post inopiam paenitentem libens suscipit, immolat vitulum praeopimum, convivio gaudium suum exornat. Quidni? filium enim invenerat, quem amiserat, cariorem senserat, quem lucri fecerat. 7 Quis ille nobis intellegendus pater? deus scilicet; tam pater nemo, tam pius nemo. 8 Is ergo te, filium suum, etsi acceptum ab eo prodegeris, etsi nudus redieris, recipiet, quia redisti, magisque de regressu tuo quam de alterius sobrietate laetabitur; sed si paeniteat ex animo, si famem tuam cum saturitate mercenariorum paternorum compares, si porcos immundum relinquas pecus, si patrem repetas vel offensum: *deliqui*, dicens, *pater, nec dignus ego sum iam*[c] *vocari tuus*[4]. 9 Tantum relevat confessio delictorum, quantum dissimulatio exaggerat; confessio enim satisfactionis consilium est, dissimulatio contumaciae.

[a] ita A B, *pastoris* cet. — [b] ita A B, *qui* cet. omnes; cfr. Ap. 10, 10: Taceo, *quod* ita rudes tunc homines agebant, ut cuiuslibet novi viri adspectu quasi divino commoverentur. — [c] *dignus ego iam* C o.

[2] Ier. 8, 4. — [3] Osee 6, 6; Matth. 9, 13. — [4] Luc. 15, 21.

9 Huius igitur paenitentiae secundae et unius, quanto in arto negotium est, tanto operosior probatio, ut non sola conscientia praeferatur, sed aliquo etiam actu administretur. 2 Is actus, qui magis graeco vocabulo exprimitur et frequentatur, ἐξομολόγησις est, qua delictum domino nostrum confitemur, non quidem ut ignaro, sed quatenus satisfactio confessione disponitur, confessione paenitentia nascitur, paenitentia deus mitigatur.

3 Itaque exhomologesis prosternendi et humilificandi hominis disciplina est, conversationem iniungens misericordiae inlicem[1]. 4 De ipso quoque habitu atque victu mandat: sacco et cineri incubare, corpus sordibus obscurare, animum maeroribus deicere, illa quae peccavit tristi tractatione mutare; ceterum pastum et potum pura[2] nosse, non ventris scilicet, sed animae causa; plerumque vero ieiuniis preces alere, ingemiscere, lacrimari et mugire dies noctesque ad dominum deum tuum, presbyteris advolvi et caris dei adgeniculari[3], omnibus fratribus legationes deprecationis suae iniungere. 5 Haec omnia exhomologesis, ut paenitentiam commendet, ut de periculi timore dominum honoret, ut in peccatorem ipsa pronuntians pro dei indignatione fungatur et temporali adflictatione aeterna supplicia, non dicam frustretur, sed expungat. 6 Cum igitur provolvit hominem, magis relevat; cum squalidum facit, magis mundatum reddit; cum accusat, excusat; cum condemnat, absolvit. In quantum non peperceris tibi, in tantum tibi deus, crede, parcet.

10 Plerosque tamen hoc opus, ut publicationem sui, aut suffugere aut de die in diem differre praesumo, pudoris magis memores, quam salutis; velut illi, qui in partibus verecundioribus corporis contracta vexatione conscientiam

9 [1] i. e. inlecebram; cfr. Ap. 41, 1 vos publicorum incommodorum inlices semper. — [2] i. e. sola, sine aliis cibis vel condimentis. — [3] Cfr. c. 10, 6: 'ergo cum te ad fratrum genua protendis'. *Cari dei* martyres potissimum et confessores sunt.

medentium vitant, et ita cum erubescentia sua pereunt. 2 Intolerandum scilicet pudori domino offenso satisfacere, saluti prodactae reformari! Nae tu verecundia bonus, ad delinquendum expandens frontem, ad deprecandum vero subducens! 3 Ego rubori locum non facio, cum plus de detrimento eius adquiro, cum ipse hominem quodammodo exhortatur: 'ne me respexeris', dicens, 'pro[c] te mihi melius est perire'. 4 Certe periculum eius tunc, si forte[1], onerosum est, cum penes insultaturos in risiloquio[2] consistit, ubi de alterius ruina alter attollitur, ubi prostrato superscenditur. Ceterum inter fratres atque conversos, ubi communis spes metus gaudium dolor passio, quia communis spiritus de communi domino et patre, quid tu hos aliud quam te opinaris? 5 Quid consortes casuum tuorum ut plausores fugis? Non potest corpus de unius membri vexatione laetum agere; condoleat universum et ad remedium conlaboret necesse est. 6 In uno et altero ecclesia est, ecclesia vero Christus; ergo cum te ad fratrum genua protendis, Christum contrectas, Christum exoras. Aeque illi cum super te lacrimas agunt, Christus patitur, Christus patrem deprecatur; 7 facile inpetratur semper, quod filius postulat. Grande plane emolumentum verecundiae occultatio delicti pollicetur! Videlicet si quid humanae notitiae subduxerimus, proinde et deum celabimus? 8 Adeone existimatio hominum et dei conscientia comparantur? An melius est[d] damnatum latere quam palam absolvi? 9 Miserum est sic ad exhomologesin pervenire[3]?

c ita van der Vliet cum sancto Paciano, qui (paraenesis ad paen. c. 8) hunc locum Tertulliani ita adfert: 'cui pro te melius est perire'; *per* cet. omnes. — d om. A B.

10 [1] Locutione *si forte* Tert. frequentissime utitur, sed constanter ita, ut sit adfirmantis, passim cum ironia quadam (= scilicet); similiter nos cum dicimus de re certissima et minime dubitata: 'wenn dem so ist' vel 'wenn dem so sein sollte' (ita Oehler I 427 g). — [2] Spect. 2 (p. 3, 23) maliloquium; Pud. 17, 18 turpiloquium; Res. carnis 4 (p. 31, 2) spurciloquium. — [3] Post verbum 'pervenire' signum inter-

Malo[4] enim ad miserum[e] pervenitur; sed ubi paenitendum
est, desinit miserum, quia factum est salutare. 10 Miserum est
secari et cauterio exuri et pulveris alicuius mordacitate
cruciari[f]; tamen quae per insuavitatem medentur et emolu-
mento curationis offensam sui excusant et praesentem in-
iuriam superventurae utilitatis gratia commendant.

11 Quid si praeter pudorem, quem potiorem putant,
etiam incommoda corporis reformident, quod inlotos, quod
sordulentos, quod extra laetitiam oportet deversari in aspe-
ritudine sacci et horrore cineris et oris de ieiunio vanitate[1]?
2 Num ergo in coccino et Tyrio pro delictis supplicare nos
condecet? Cedo acum crinibus distinguendis et pulverem
dentibus elimandis[2] et bisulcum aliquid ferri vel aeris ungui-
bus repastinandis, si quid ficti nitoris, si quid coacti rubo-
ris in labia aut genas urgeat. 3 Praeterea exquirito balneas
laetiores, hortulani maritimive secessus adicito ad sumptum,
conquirito altilium enormem saginam, defaecato senectutem
vini; cumque quis interrogarit, cur animae largiaris: 'deliqui',
dicito, 'in dominum[g] et periclitor in aeterum perire; itaque
nunc pendeo et maceror et excrucior, ut deum reconciliem
mihi, quem delinquendo laesi'.

4 Sed enim illos, qui ambitum[h] obeunt capessendi ma-
gistratus, neque pudet neque piget incommodis animae et
corporis, nec incommodis tantum, verum et contumeliis

[e] ita ego, cfr. quod sequitur: 'desinit miserum'; *ad miseriam* a b c d o pr, *miserum . . . salutare* om. A, *amans si* B C, *et aniasi* Rhenanus in margine libri C adscripsit, *ad aniasin* coni. Wissowa. — [f] *anxiari* C o. — [g] ita A B, cfr. infra (nr. 6): 'offenso domino'; *in deum* cet. — [h] ita van der Vliet (p. 284), *ambitus* Rigaltius, *ambitu* cet.

rogationis posui; ceteri hanc sententiam exclamationem adversariorum esse putant. — [4] i. e. peccando.

11 [1] Etenim ieiunio nativus oris et formae vigor evanescit. Adlusit ad illud Matth. 6, 16 ἀφανίζουσι τὰ πρόσωπα αὐτῶν (ita Rigaltius). — [2] i. e. dentibus lima (Feile) purgandis et poliendis; cfr. Catull. 37 (39), 19: dentem defricare: Martial. epigr. 14, 56: emptos non soleo polire dentes.

omnibus eniti in causa votorum suorum. 5 Quas non ignobilitates vestium adfectant? Quae non atria nocturnis et crudis salutationibus occupant? Ad omnem occursum maioris cuiusque personae decrescentes, nullis conviviis celebres, nullis comessationibus congreges, sed exsules a libertatis et laetitiae felicitate, itaque[i] totum[3] propter unius anni volaticum gaudium. 6 Nos, quod securium virgarumve petitio sustinet, in periculo aeternitatis tolerare dubitamus? Et castigationem victus atque cultus offenso domino praestare cessabimus, quae gentiles nemine omnino laeso sibi inrogant? Et hi[k] sunt de quibus scriptura commemorat: *Vae illis, qui delicta sua velut procero fune nectunt*[4].

12 1 Si de exhomologesi retractas, gehennam in corde considera, quam tibi exhomologesis extinguet, et poenae prius magnitudinem imaginare, ut de remedii adoptione[l1] non dubites. 2 Quid illum thesaurum ignis aeterni[2] aestimamus, cum fumariola quaedam eius tales flammarum ictus suscitent, ut proximae urbes aut iam nullae exstent aut idem sibi de die[3] sperent? 3 Dissiliunt superbissimi montes ignis intrinsecus fetu, et quod nobis iudicii perpetuitatem probat, cum dissiliant, cum devorentur, numquam tamen finiuntur.

i ita A B C, *idque* cet. — k ita ego, *et hii* A B, *hi* cet. — l ita A B C a b o, *adeptione* c d Harris pr.

³ omnino, solummodo. — ⁴ Is. 5, 18.

12 ¹ i. e. electione seu acceptione; cfr. Scorp. 12 (p. 172, 6): 'quos et sibi discipulos dominus adoptavit'. De acceptione (Übernahme), non de 'adeptione', ut legit Preuschen, i. e. inpetratione remedii Tertullianus agit in hoc c. 12. Vox *adoptio* Nat. II 1 bis legitur (p. 94, 2 et 95, 3) in vetusto codice Agobardino, sed priore loco (94, 2) a Reifferscheidio immerito in 'adoptatio' mutata est. — ² Apol. 47, 12: Et gehennam si comminemur, quae est ignis arcani subterraneus ad poenam thesaurus, proinde decachinnamur. — ³ i. e. in dies; Apol. 6, 9: Laudatis semper antiquos, sed nove de die vivitis; Nat. I 10 (p. 74, 20): De legibus quidem iam supra dictum est, quod eas novis de die consultis constitutisque obruistis.

4 Quis haec supplicia interim montium non iudicii minantis exemplaria deputabit? Quis scintillas tales non magni alicuius et inaestimabilis foci missilia quaedam et exercitoria iacula consentiet?

5 Igitur cum scias adversus gehennam post prima illa intinctionis dominicae munimenta esse adhuc in exhomologesi secunda subsidia, cur salutem tuam deseris? cur cessas adgredi, quod scias mederi tibi? 6 Mutae quidem animae et inrationales medicinas sibi divinitus adtributas in tempore agnoscunt. Cervus sagitta transfixus, ut ferrum et inrevocabiles moras[4] eius de vulnere expellat, scit sibi dictamno medendum. Hirundo, si excaecaverit pullos[5], novit illos oculare rursus de sua chelidonia[6]. 7 Peccator restituendo sibi[7] institutam a domino exhomologesin sciens praeteribit illam, quae Babylonium regem in regna restituit[8]? Diu enim paenitentiam domino immolarat, septenni squalore exhomologesin operatus, unguium aquilinum in modum efferatione et capilli incuria horrorem leoninum praeferente. Proh malae tractationis! quem homines perhorrebant, deus recipiebat. 8 Contra autem Aegyptius imperator, qui populum dei aliquando adflictum, diu domino suo denegatum, persecutus in proelio[m] inruit, post tot documenta plagarum, discidio maris, quod soli populo[n] pervium licebat, revolutis fluctibus periit; paenitentiam enim et ministerium eius exhomologesin abiecerat[9].

9 Quid ego ultra de istis duabus humanae salutis quasi plancis[10], stili potius negotium quam officium conscientiae

[m] ita A B C, cfr. supra c. 7, 14: 'in domino'; *in proelium* cet. — [n] + *dei* pr.

[4] 'Hamatile spiculum significat, quod, ubi penetravit in vulnus, revocari aut avelli nequit, nisi vulnus ipsum novo vulnere diducatur' (Rigaltius). — [5] Aristoteles (hist. anim. IV 6) hirundines caecos parere pullos narrat. — De chelidoniae vi et usu cfr. Plin. nat. hist. VIII 27. — [7] ad se restituendum. — [8] Dan. 4, 33 s. — [9] Exod. 14. — [10] supra ad c. 4, 2.

meae curans? Peccator enim omnium notarum cum sim nec ulli rei nisi paenitentiae natus, non facile possum super illa tacere, quam ipse quoque et stirpis humanae et offensae in dominum princeps Adam, exhomologesi restitutus in paradisum suum, non tacet[11].

[11] Sap. 10, 1—2.

II. DE PUDICITIA.

1 Pudicitia, flos morum, honor corporum, decor sexuum, integritas sanguinis, fides generis, fundamentum sanctitatis, praeiudicium omnibus bonae mentis, quamquam rara nec facile perfecta vixque perpetua, tamen aliquatenus in saeculo morabitur[1], si natura praestruxerit, si disciplina persuaserit, si censura compresserit; siquidem omne animi bonum aut nascitur aut eruditur aut cogitur. 2 Sed ut mala magis vincunt, quod ultimorum temporum ratio est, bona iam nec nasci licet, ita corrupta sunt semina; nec erudiri, ita deserta sunt studia; nec cogi, ita exarmata sunt iura. 3 Denique de qua incipimus, eo usque iam exolevit, ut non eiuratio, sed moderatio libidinum pudicitia credatur, isque satis castus habeatur, qui minus non[a] castus fuerit. 4 Sed viderit[2] saeculi pudicitia cum saeculo ipso, cum suo ingenio si nascebatur, cum suo studio si erudiebatur, cum suo servitio si cogebatur; nisi quod infelicior etiam, si stetisset[3], ut infructuosa, quae non apud deum egisset. Malim nullum

Signa: B = ed. Gangneius, Parisiis 1545 (ed. princeps); C = lectiones codicis Iohannis Clementis Angli a Pamelio usurpati; Gel = ed. Gelenius, Basileae 1545; Pam = ed. Pamelius, Antverpiae 1579; Rig = ed. Nicolaus Rigaltius, Parisiis 1634; Urs = Fulvius Ursinus; o = ed. Oehler, Lipsiae 1853; r = ed. Reifferscheid, Vindobonae 1890; pr = ed. Preuschen iterum, Tubingae 1910.

Ratio scribendi in hac editione eadem est atque in editione principe Gangneii, quam redintregavit Reifferscheid (ex. gr. litera, epistola).

[a] ita r, *non minus* B Gel, *non nimis* Harris o pr.

1 [1] Iuvenalis VI 1: Credo pudicitiam Saturno rege moratam in terris visamque diu. — [2] supra ad Paen. c. 2, 10. — [3] i. e. permansisset.

bonum, quam vanum. Quid prodest esse, quod non prodest? 5 Nostrorum bonorum status iam mergitur, Christianae pudicitiae ratio concutitur, quae omnia de caelo trahit, et naturam per lavacrum regenerationis, et disciplinam per instrumentum praedicationis, et censuram per iudicia ex utroque testamento et coactam[b][4] constantius ex metu et voto aeterni ignis et regni.

6 Adversus hanc nunc, ne[c][5] dissimulare potuissem[6], audio etiam edictum esse propositum, et quidem peremptorium. Pontifex scilicet Maximus, quod est[d] episcopus episcoporum, edicit: 'Ego et moechiae et fornicationis delicta paenitentia functis[e] dimitto'[7]. 7 O edictum, cui adscribi non poterit: Bonum factum[8]! Et ubi proponetur liberalitas ista? ibidem, opinor, in ipsis libidinum ianuis, sub ipsis libidinum titulis. Illic eiusmodi paenitentia promulganda est, ubi de-

[b] ita Hartel, *et coacta* B o, *coacta* (sine *et*) Latinius r pr. — [c] ita Iunius (qui opera Tertulliani edidit a. 1597), *nuncne* Gel, *nonne* B o r pr. — [d] ita Rig, om. B. — [e] *ego et moechiae et fornicationis funes* B, fortasse rectum.

[4] *Coactus* hoc loco, ut persaepe apud Tertullianum, significat: cogendo adductus (nostrum: erzwungen); cfr. Paen. 11, 2 si quid coacti ruboris; Pat. 16 (p. 23, 25) coacti obsequii; Orat. 15 (p. 189, 19) adfectata et coacta. Sensus est: Pudicitia de caelo trahit censuram, quae fit per iudicia utriusque testamenti et quae constantius (i. e. fortius) cogitur ex metu aeterni ignis et ex voto aeterni regni. — [5] Pro *nunc ne* in editione principe legitur *nonne*, quod Oehler Reifferscheid Preuschen in editiones suas receperunt, qui consequenter post *potuissem* signum interrogationis posuerunt. Sed *nonne* hoc loco tolerari nequit, quia responsum negativum exspectatur. Cum Essero (Der Adressat p. 4 adn. 2) scripsissem *nunne*, si hanc particulam, quae rarissima est in vetere latinitate (Kühner II 2². p. 535, 5), in scriptis Tertulliani reperissem. — [6] i. e. ne tacere possem. Plusquamperfectum pro imperfecto coniunctivi, etiam in sententiis finalibus, frequentissimum est apud Tertullianum (Hoppe p. 69). — [7] De hoc edicto, quod dicitur Callisti papae (217—222), cfr. Prolegomena p. 6 ss. — [8] Plautus, poenulus prol. 16: Bonum factum'st, edicta ut servetis mea. I. l. 45: Bonum hercle factum, pro se quisque ut meminerit.

linquentia ipsa versabitur; illic legenda est venia, quo cum spe eius intrabitur. 8 Sed hoc in ecclesia legitur et in ecclesia pronuntiatur et virgo est. Absit, absit a sponsa Christi tale praeconium! Illa, quae vera est, quae pudica, quae sancta, carebit etiam aurium macula. 9 Non habet, quibus hoc repromittat; et si habuerit, non repromittit, quod et terrenum dei templum citius[9] spelunca latronum appellari potuit a domino quam moechorum et fornicatorum.

10 Erit igitur et hic adversus psychicos titulus[10], adversus meae quoque sententiae retro penes illos societatem, quo magis hoc mihi in notam levitatis obiectent[f]. Numquam societatis repudium delicti praeiudicium[g]; quasi non facilius sit errare cum pluribus, quando[11] veritas cum paucis ametur. 11 At enim me non magis dedecorabit utilis[h] levitas, quam ornarit nocens. Non suffundor errore, quo carui[12], quia caruisse delector, quia meliorem me et pudiciorem recognosco. 12 Nemo proficiens erubescit. Habet et in Christo scientia aetates suas, per quas devolutus est et apostolus: *Cum parvulus*, inquit, *essem, tamquam parvulus loquebar, tamquam parvulus sapiebam; at ubi vir sum factus, ea quae parvuli fuerant evacuari*[13]. 13 Adeo divertit[i] a sententiis pristinis nec idcirco deliquit, quod aemulator factus est non paternarum traditionum, sed Christianarum, optans etiam, ut praeciderentur qui circumcisionem detinendam suadebant.

[f] *obiicient* B. — [g] ita B, + *est* Gel et cet. — [h] *inutilis* B. — [i] ita B Gel, *devertit* C et cet.; 'divertere' legitur etiam Praescr. 5, 5 bis et Marc. III 22 (p. 414, 26) bis.

[9] i. e. facilius vel potius. Pud. 15, 12 citius incesto quam alicui humaniori reo ecclesiam reddidisse; Anim. 3 (p. 303, 10) erravit et Christus piscatores citius quam sophistam ad praeconium emittens (Apol. 28, 3). — [10] i. e.: Edictum illud novum erit adversus psychicos seu catholicos argumentum. — [11] *Quando* a Tertulliano usurpatur pro coniunctione *cum* et causali et adversativo (Hoppe p. 78 s.). — [12] *Carere* in posteriore latinitate significat: liberari (Thes. linguae lat. III 454). — [13] 1 Cor. 13, 11.

14 Atque utinam et isti[14], qui meram et veram integritatem carnis obtruncant amputantes non summam superficiem, sed intimam effigiem pudoris ipsius, cum moechis et fornicatoribus veniam pollicentur adversus principalem Christiani nominis disciplinam, quam ipsum quoque saeculum usque adeo testatur, ut, si quando[15], eam in feminis nostris inquinamentis potius carnis quam tormentis punire contendat, id volens eripere, quod vitae anteponunt[k]. 15 Sed iam haec gloria extinguitur et quidem per eos, quos tanto constantius oportuerat eiusmodi maculis nullam subscribere veniam, quando[16] propterea, quotiens volunt, nubant[l], ne moechiae et fornicationi succidere cogantur, quod[m] *melius est nubere quam uri*[17]. 16 Nimirum propter continentiam incontinentia necessaria est, incendium ignibus extinguetur! Cur ergo et crimina postmodum indulgent paenitentiae nomine, quorum remedia praestituunt multinubentiae iure? 17 Nam et remedia vacabunt[18], cum crimina indulgentur, et crimina manebunt, si remedia praecavent[n][19]. Itaque utrobique de sollicitudine et neglegentia ludunt, praecavendo vanissime, quibus parcunt, et parcendo ineptissime, quibus praecavent, cum aut praecavendum non sit, ubi parcitur, aut parcendum non sit, ubi praecavetur. 18 Praecavent enim, quasi nolint admitti tale

[k] ita Gel, *anteponent* B; *anteponant* Urs, fortasse rectum. — [l] ita (*quando . . . nubant*) B Gel, *quanto . . . nubunt* Urs et cet. — [m] *quoniam* Gel o. — [n] ita ego, *vacabunt* B et cet.

[14] supple: praeciderentur. — [15] i. e. nonnumquam. Marc. III 15 (p. 401, 8) quibus deficientibus, si quando, nunc graeca catachresis de alieno abutendo succurrit. — [16] Ut hoc loco legitur: *tanto constantius . . . quando* (i. e. quia), ita Apol. 16, 4 *eo magis . . . quia* et Apol. 39, 10 *eo minus . . . quia.* — [17] 1 Cor. 7, 9. — [18] i. e. supervacanea vel inutilia erunt. Apol. 2, 15 (tormenta) si confessione praeveniantur vacabunt; Coron. 10 sed vacat totum id est ipsum quoque opus mortuum. — [19] Lectio *vacabunt*, quae tradita est, tolerari nequit. Verbum *praecavere*, quod substitui, in iis, quae proxime secuntur, septies legitur. Pro *praecavent* forsitan praeferas: *cavebunt*, quae forma lectioni traditae similior est.

quid[o]; indulgent autem, quasi velint admitti; quando, si admitti nolint, non debeant indulgere, si indulgere velint, non debeant praecavere. 19 Nec enim moechia et fornicatio de modicis et de maximis[p] delictis deputabuntur[20], ut utrumque competat, et sollicitudo, quae praecavet, et securitas, quae indulget. Sed cum ea sint, quae culmen criminum teneant, non capiunt[q][21] et indulgeri quasi modica et praecaveri quasi maxima.

20 Nobis autem maxima aut summa sic quoque praecaventur, dum nec secundas quidem post fidem[22] nuptias permittitur nosse, nuptialibus et dotalibus, si forte[23], tabulis a moechiae et fornicationis opere diversas. Et ideo durissime nos infamantes[24] paracletum disciplinae enormitate digamos foris sistimus. 21 Eundem limitem liminis[25] moechis quoque et fornicatoribus figimus ieiunas pacis lacrimas[26] profusuris nec amplius ab ecclesia quam publicationem dedecoris relaturis.

2 'Ceterum[1] deus', inquiunt, '*bonus et optimus et misericors et miserator et misericordiae plurimus*[2], quam omni

[o] *aliquid* (pro *tale quid*) B. — [p] ita Urs o, cfr. quae secuntur: 'et indulgeri quasi modica et praecaveri quasi maxima'; *mediis* B r pr. — [q] ita B. *capit* Urs et cet.

[20] Etiam c. 13, 6 eaedem duae species peccatorum distinguuntur: altera sunt modica, altera maxima. [21] Verbum *capere* et personaliter usurpatur (pro *posse*) cum infinitivo et impersonaliter (pro *licet*) cum accusativo et inf. (graece ἐνδέχεται); utriusque usus exempla multa, etiam ex Tertulliano petita, vide in Thesauro ling. lat. III 333. Prior usus ex. gr. ex hisce locis patet: Spect. 3 (p. 5, 20) cum quid aliud, etiam specialiter interpretari capit; Bapt. 15 (p. 214, 5) nec capit numerari, quod non habetur. — [22] postquam fidem Christianam amplexi sunt. — [23] supra ad Paen. c. 10, 4. — [24] *Infamantes* pertinet ad *digamos*. — [25] Hugo Koch, Die Büßerentlassung in der abendländischen Kirche (Theol. Quartalschrift 1900, 481—534); Adhémar d'Alès, Limen ecclesiae (Revue d'hist. ecclés. 1906, 16—26, et: L'édit de Calliste, Paris. 1914, 409—421). — [26] i. e. lacrimas pacis expertes.

2 [1] i. e. at (Hoppe p. 108). — [2] Ioel 2, 13.

sacrificio anteponit, non tanti ducens peccatoris mortem quam paenitentiam, *salutificator*[3] *omnium hominum et maxime fidelium*[4]. 2 Itaque et filios dei misericordes et pacificos esse oportebit, donantes invicem sicut et Christus donavit nobis[4], non iudicantes, ne iudicemur. *Domino enim suo stat quis vel cadit; tu quis es, ut servum iudices alienum*[5]*?* Dimitte, et dimittetur tibi[6].' 3 Talia et tanta futilia eorum, quibus et deo adulantur et sibi lenocinantur, effeminantia magis quam vigorantia disciplinam, quantis et nos et[a] contrariis possumus repercutere, quae et dei severitatem intemptent et nostram constantiam provocent! 4 Quia etsi bonus natura deus, tamen et iustus. Ex causa enim sicut sanare novit, ita et caedere, faciens pacem, sed et condens mala, paenitentiam malens, sed et Hieremiae mandans, ne pro populo peccatore deprecaretur quod: *et*[b] *si ieiunaverint,* inquit, *non exaudiam obsecrationem eorum*[7]. 5 Et rursus: *Et tu ne adoraveris pro populo et ne postulaveris pro his in prece et oratione, quoniam non exaudiam in tempore, quo invocaverint me, in tempore adflictionis suae*[8]. 6 Et adhuc supra idem misericordiae praelator quam sacrificii: *Et tu ne adoraveris pro populo isto, et ne postulaveris misericordiam consequi eos, et ne accesseris pro his ad me, quoniam non exaudiam*[9], utique misericordiam postulantes, utique ex paenitentia flentes et ieiunantes et adflictationem suam offerentes deo. 7 Deus enim zelotes et *qui naso non deridetur*[10], adulantium scilicet bonitatem[c] eius, et qui, licet patiens, tamen per Esaiam comminatur[d] patientiae finem: *Tacui, numquid et semper tacebo et sustinebo?*

[a] [*et*] pr. — [b] *quoniam* (pro *quod et*) C. — [c] ita B, *bonitati* C o r pr; de verbo *adulari* c. acc. cfr. Thes. ling. lat. I 878 s. — [d] ita o r pr, *comminetur* B.

[3] Vox 'salutificator' legitur etiam Ieiun. 6 (p. 280, 21); Marc. II 19 (p. 361, 27); Carn. Chr. 14. — [4] Col. 3, 13. — [5] Rom. 14, 4. — [6] Luc. 6, 37. — [7] Ier. 14, 11. — [8] Ier. 11, 14. — [9] Ier. 7, 16. — [10] Gal. 6, 7: θεὸς οὐ μυκτηρίζεται (μυκτήρ = a) nasus, b) derisus).

Quievi velut parturiens, exsurgam et arescere faciam[11]. *Ignis enim procedet ante faciem ipsius et exuret inimicos eius*[12], non solum corpus, verum et animas occidens in gehennam.

8 Ceterum iudicantibus, quomodo dominus comminetur, ipse demonstrat: *Quo enim iudicio iudicaveritis, iudicabitur de vobis*[13]. Ita non prohibuit iudicare, sed docuit. 9 Unde et apostolus iudicat et quidem in causa fornicationis, *dedendum eiusmodi hominem satanae in interitum carnis*[14], increpans etiam, quod fratres non apud sanctos iudicarentur; adiciens enim[e]: *Ut quid mihi eos, qui foris sunt, iudicare*[15]*?* 10 Dimittis autem, ut dimittatur tibi a deo; delicta mundantur, quae quis in fratrem, non deum admiserit; debitoribus denique dimissuros nos in oratione profitemur. Sed non decet ultra de auctoritate scripturarum eiusmodi funem contentiosum alterno ductu in diversa distendere[16], ut haec restringere frenos disciplinae, illa laxare videatur quasi incertae, et paenitentiae subsidium illa prosternere per lenitatem, haec negare per austeritatem. 11 Porro[17] et auctoritas scripturae in suis terminis stabit sine alterutra oppositione, et paenitentiae subsidium suis condicionibus determinetur[f] sine passiva[18] concessione, et ipsae prius causae eius distinguantur[g] sine confusa propositione.

12 Causas paenitentiae delicta condicimus[19]; haec dividimus in duos exitus: alia erunt remissibilia, alia inremissibilia. Secundum quod nemini dubium est alia castigationem mereri, alia damnationem. 13 Omne delictum aut venia dis-

[e] ita B, + *inquit* Gel o r pr. — [f] ita B, *determinatur* Gel et cet. — [g] ita o, *distinguuntur* cet.

[11] Is. 42, 14. — [12] Ps. 96 (97), 3. — [13] Matth. 7, 2. — [14] 1 Cor. 5, 5. — [15] 1 Cor. 5, 12. — [16] Marc. IV 4 (p. 428, 22): funis ergo ducendus est contentionis pari hinc inde nisu fluctuante. Res. carnis 34 (p. 74, 17): nolo nunc contentioso fune deducere, hac an illac hominem perditio depostulet. — [17] i. e. at vel atquin (Hoppe p. 113). — [18] i. e. promiscua. — [19] omnes seu congruenter dicimus.

pungit aut poena: venia ex castigatione, poena ex damnatione. De ista differentia iam et quasdam praemisimus altercationes[20] scripturarum hinc retinentium hinc dimittentium delicta. 14 Sed et Iohannes docebit: *Si quis scit fratrem suum delinquere delictum non ad mortem, postulabit, et dabitur vita ei, quia non ad mortem delinquit:* hoc erit remissibile. *Est delictum ad mortem; non pro illo dico, ut quis postulet*[21]: hoc erit inremissibile. Ita ubi est postulationis[h], illic etiam remissionis; ubi nec postulationis, ibi aeque nec remissionis. 15 Secundum hanc differentiam delictorum paenitentiae quoque condicio discriminatur; alia erit quae veniam consequi possit, in delicto scilicet remissibili, alia, quae consequi nullo modo possit, in delicto scilicet inremissibili. Et superest specialiter de moechiae et fornicationis statu examinare, in quam delictorum partem debeant redigi.

3 Sed prius decidam intercedentem ex diverso responsionem ad eam paenitentiae speciem, quam cum maxime[1] definimus venia carere. 'Si enim', inquiunt, 'aliqua paenitentia caret venia, iam nec in totum agenda tibi est; nihil enim agendum est frustra. 2 Porro frustra agetur paenitentia, si caret venia. Omnis autem paenitentia agenda est; ergo omnis veniam consequetur[a], ne frustra agatur, quia non erit[b], si frustra agatur.' [Porro frustra agitur, si venia carebit.][c] 3 Merito itaque opponunt, quod huius quoque pae-

h ita B (Kühner, Ausführl. Gramm. II 1², 452), + *vis* o, + *ratio* Urs r pr, + *ius* Hartel.

a ita ego, *consequitur* Lat., *consequatur* cet. — b + *agenda* Gel o pr; sed cfr. infra c. 5. 9: iam nec ipsa sine nobis potest (etiam Apol. 9, 20 aliosque locos). — c Haec delevi, quia iam antea expressa sunt, hoc vero loco prorsus superflua et inepta videntur esse.

20 disputationes. — 21 1 Ioh. 5, 16.

3 1 Locutio *cum maxime* (= praecipue, quam maxime) tritissima est in stilo Tertullianeo; cfr. infra c. 13, 8 et c. 15, 2; Apol. 5, 3: Neronem in hanc sectam cum maxime Romae orientem . . . ferocisse; Marc. II 26 (p. 371, 21) hoc cum maxime iurantis alium absque se omnino non esse. Aliis locis significat: *modo* i. e. hoc ipso tempore (exempla vide apud Oehlerum I 857c).

nitentiae fructum, id est veniam, in sua potestate usurpaverunt; quantum enim ad illos, a quibus pacem humanam consequitur, ⟨frustra agitur⟩[d]; quantum autem ad nos, qui solum dominum meminimus delicta concedere, et utique mortalia, non frustra agetur. 4 Ad dominum enim remissa et illi exinde prostrata, hoc ipso magis operabitur veniam, quod eam a solo deo exorat, quod delicto suo humanam pacem sufficere non credit, quod ecclesiae mavult erubescere quam communicare. 5 Adsistit enim pro foribus eius et de notae suae exemplo ceteros admonet et lacrimas fratrum sibi quoque advocat et redit plus usque[e] negotiata, compassionem scilicet quam communicationem. Et si pacem hic non metit, apud dominum seminat. 6 Nec amittit, sed praeparat fructum; non vacabit ab emolumento, si non vacaverit ab officio. Ita nec paenitentia huiusmodi vana nec disciplina eiusmodi dura est. Deum ambae honorant; illa nihil sibi blandiendo facilius impetrabit, ista nihil sibi adsumendo plenius adiuvabit.

4 Possumus igitur demandata[1] paenitentiae distinctione ad ipsorum iam delictorum regredi censum, an ea sint, quae veniam ab hominibus consequi possint. Inprimis quod moechiam et fornicationem nominamus, usus expostulat. 2 Habet et fides quorundam nominum familiaritatem; ita in omni opusculo usum custodimus. Ceterum si adulterium et si stuprum dixero, unum erit contaminatae carnis elogium[2]. 3 Nec enim

d ita add. primus Ciacconius. — e ita o, *plusque* B, *plus utique* Urs r pr; cfr. Tibulli carm. II 5, 32: usque minor; Liv. X 2, 8: longius usque: 39, 31, 3: usque plures confertioresque. De hoc usu particulae *usque* agit Thielemann in: Archiv für lat. Lexikographie V 446.

4 [1] i. e. proposita sive exposita. Res. carnis 21 (p. 54, 2) quod et supra demandavimus; 57 (p. 117, 12) non iteravit sententiam sed differentiam demandavit. — [2] *Elogium* testimonium est sive bonum sive malum. Ita pro nota criminis frequentissimum est apud Tertullianum aliosque ecclesiasticos scriptores (Oehler I 428[1]).

interest nuptam alienam[a] an viduam quis incurset, dum non suam feminam; sicut nec locus[b][3] refert, in cubiculis an in turribus[c][4] pudicitia trucidetur. Omne homicidium et extra silvam latrocinium est. 4 Ita et ubicumque vel in quacumque, semetipsum adulterat et stuprat, qui aliter quam nuptus[d][5] utitur. Ideo penes nos occultae quoque coniunctiones, id est non prius apud ecclesiam professae[6], iuxta moechiam et fornicationem iudicari periclitantur, ne inde[e] consertae[f] obtentu matrimonii crimen eludant[7]. 5 Reliquas autem libidinum furias impias et[g] in corpora et in sexus ultra iura naturae non modo limine, verum omni ecclesiae tecto submovemus, quia non sunt delicta, sed monstra.

5 Ergo moechia, quod etiam fornicationis est res secundum opus criminis, quanti aestimanda sit sceleris, prima lex dei praesto est. Siquidem post interdictam alienorum deorum superstitionem ipsorumque idolorum fabricationem, post commendatam sabbati venerationem, post imperatam in parentes secundam a deo religionem nullum aliud in talibus titulis[1] firmandis muniendisque[a] substruxit praeceptum quam: *Non moechaberis*[2]. 2 Post spiritalem enim castitatem sancti-

a Haec vox cum Ciacconio haud scio an delenda sit. — b ita ego, *de locis* Hartel, *locis* cet. — c *curribus* Ciacconius. — d ita Hartel, *nuptiis* cet. — e *nec inde* B o. — f + *nuptiae* r pr. — g ita C, om. B.

a *monendisque* B o.

3 *Refert* numquam cum ablativo rei, saepius autem cum nominativo coniungitur, maxime apud Plinium (nat. hist. 7, 42; 11, 267; 18, 187; Lucretius IV 984: magni refert studium atque voluptas); cfr. Kühner, Ausf. Gramm. II 1² p. 462, 6. — 4 i. e. in palatiis. — 5 Verbum *nubere* a Tertulliano de utroque sexu usurpatur. — 6 Uxor. II 8: Unde sufficiamus ad enarrandam felicitatem eius matrimonii, quod ecclesia conciliat et confirmat oblatio et obsignat benedictio? — 7 Sensus est: Coniunctiones clandestinae apud nos paene pro moechia et fornicatione habentur, cum admodum timendum sit, ne ex libidine consertae nomine matrimonii crimen tegant velentque.

5 1 i. e. in talibus capitibus legis. — 2 Idem ordo decalogi, quo primum moechari, dein occidere prohibetur, occurrit etiam in graeca versione LXX (Exod. 20, 13) et in novo testamento (Marc. 10, 19; Luc. 18, 20 graece; Rom. 13, 9).

tatemque corporalis sequebatur integritas. Et hanc itaque munivit hostem statim eius prohibendo moechiam. Quale delictum, iam intellege, cuius cohibitionem post idololatriam ordinavit. 3 Nihil secundum longinquat a primo, nihil tam proximum primo quam secundum; quod fit ex primo, aliud quodammodo primum est. Itaque moechia adfinis idololatriae. 4 Nam et idololatria, moechiae nomine et fornicationis saepe populo exprobrata, etiam sorte coniungetur illi, sicut et serie: etiam damnatione cohaerebit illi, sicut et dispositione. 5 Eo amplius praemittens: *Non moechaberis*, adiungit: *Non occides*. Honoravit utique[b] moechiam, quam homicidio anteponit, in prima itaque[c][3] fronte sanctissimae legis, in primis titulis caelestis edicti, principalium utique delictorum proscriptione signatam. De loco modum, de ordine statum, de confinio meritum cuiusque dignoscas. 6 Est et mali dignitas, quod in summo aut in medio pessimorum collocatur. Pompam quandam atque suggestum aspicio moechiae, hinc ducatum idololatriae antecedentis, hinc comitatum homicidii insequentis. 7 Inter duos apices facinorum eminentissimos sine dubio digna consedit, et per medium eorum quasi vacantem locum pari criminis auctoritate complevit. 8 Quis eam talibus lateribus inclusam, talibus costis circumfultam a cohaerentium corpore divellet, de vicinorum criminum nexu, de propinquorum scelerum complexu, ut solam eam secernat ad paenitentiae fructum? 9 Nonne hinc idololatria, inde homicidium detinebunt? Et si qua vox fuerit, reclamabunt: 'Noster hic cuneus est, nostra compago! Ab illa enim tria unitamur[d], illa distinguente coniungimur, illi de medio emicanti adunamur; con-

[b] ita B o, *itaque* Gel r pr. — [c] ita B, *ubique* C, *utique* Iunius o r pr. — [d] ita ego, *ab idololatria invitamur* B, *ab idololatria metamur* Gel o, *ab idololatria initiamur* r pr, *ab illa triunitamur* Kroymann. Verbum *unare* apud Tert. legitur Pud. 8, 1 et Prax. 27 (p. 282, 4).

[3] Sensus est: quam homicidio anteponit et quae hoc modo signata est in prima fronte legis.

corporavit nos scriptura divina, literae ipsae glutina nostra sunt, iam nec ipsa sine nobis potest. 10 Ego quidem idololatria saepissime moechiae occasionem subministro: sciunt luci mei et mei montes et vivae aquae ipsaque in urbibus templa, quantum evertendae pudicitiae procurem. 11 Ego quoque homicidium nonnumquam moechiae[e] elaboro: ut tragoedias omittam, sciunt hodie venenarii, sciunt magi, quot pellicatus ulciscar, quot rivalitates defendam[4], quot custodes, quot delatores, quot conscios auferam; sciunt etiam obstetrices, quot adulteri conceptus trucidentur. 12 Etiam apud Christianos non est moechia sine nobis; ibidem sunt idololatriae, ubi immundi spiritus res est; ibidem est et homicidium, ubi homo, cum inquinatur, occiditur. 13 Igitur aut nec illi[f] aut etiam nobis paenitentiae subsidia convenient. Aut detinemus eam aut sequimur.'

14 Haec ipsae res[g] loquuntur. Si res voce deficiunt, adsistit idololatres, adsistit homicida, in medio eorum adsistit et moechus. Pariter de paenitentiae officio sedent, in sacco et cinere inhorrescunt, eodem fletu ingemiscunt, eisdem precibus ambiunt, eisdem genibus exorant, eandem invocant matrem[5]. 15 Quid agis, mollissima et humanissima disciplina? aut omnibus eis hoc esse debebis — *beati enim pacifici*[6] — aut, si non omnibus, nostra esse. Idololatren quidem et homicidam semel[7] damnas, moechum vero de medio excipis, idololatrae successorem, homicidae antecessorem, utriusque collegam[8]! *Personae acceptatio est*[9]: miserabiliores paenitentias reliquisti.

[e] *moechia* B; cfr. Res. carn. 49 (p. 102, 16): cui ad illam elaborare mandatur. — [f] ita coniecerunt van der Vliet et Reiff., *illis* cet.; de sola moechia agitur. — [g] *ipsi rei* B.

[4] i. e. ulciscar. Hunc sensum verbum *defendere* saepe habet apud Tertullianum. — [5] De paen. c. 9, 4—6. — [6] Matth. 5, 9. — [7] i. e. in perpetuum (ein- für allemal). — [8] Hoc loco Oehler Reifferscheid Preuschen immerito signum interrogationis ponunt. — [9] Rom. 2, 11.

6 Plane, si ostendas, de quibus patrociniis exemplorum praeceptorumque caelestium soli moechiae et in ea fornicationi quoque ianuam paenitentiae expandas, ad hanc iam lineam dimicabit nostra congressio[1]. Praescribam tamen tibi formam necesse est, ne ad vetera manum emittas, ne in terga respicias. 2 Vetera enim transierunt secundum Esaiam[2], et novata est iam novatio secundum Hieremiam[3], et obliti posteriorum in priora porrigimur secundum apostolum[4], et lex et prophetae usque ad Iohannem secundum dominum[5]. 3 Nam et si cum maxime[6] a lege coepimus demonstrando moechiam, merito ab eo statu legis[7], quem Christus non dissolvit, sed implevit. Onera enim legis usque ad Iohannem, non remedia; operum iuga reiecta sunt, non disciplinarum; libertas in Christo non fecit innocentiae iniuriam. 4 Manet lex tota pietatis sanctitatis humanitatis veritatis castitatis iustitiae misericordiae benevolentiae pudicitiae. In qua lege *beatus vir, qui meditabitur die ac nocte*[8]. De qua idem David rursus: *Lex domini inviluperabilis, convertens animas: iura domini directa, oblectantia corda: praeceptum domini longe lucens, inluminans oculos*[9]. 5 Sic et apostolus: *Itaque lex quidem sancta est et praeceptum sanctum et optimum*[10], utique: *Non moechaberis.* Sed et supra: *Legem ergo evacuamus per fidem? absit, sed legem sistimus*[11], scilicet in his, quae et nunc novo testamento interdicta etiam cumulatiore praecepto prohibentur[a]. 6 Pro *non moechaberis: qui viderit ad concupiscentiam, iam moechatus est in corde suo*[12]; et pro *non*

a *prohibemur* B.

6 [1] Metaphora locutionis sumpta de circo, ubi sulco inpresso aut colore aliquo insperso praescribebantur certae lineae, inter quas depugnandum esset; cfr. Marc. III 5 (p. 381, 21): Sed exhinc iam ad certum et comminus dimicaturus, video aliquas etiamnunc lineas praeducendas, ad quas erit dimicandum (Oehler I 506 b). — [2] Is. 43, 18. — [3] Ier. 4, 3. — [4] Phil. 3, 13. — [5] Matth. 11, 13. — [6] supra ad Pud. 3, 1. — [7] supple: coepimus. — [8] Ps. 1, 2. — [9] Ps. 18, 8. 9. — [10] Rom. 7, 12. — [11] Rom. 3, 31. — [12] Matth. 5, 28.

occides: qui dixerit fratri suo racha, reus erit gehennae[13].
Quaere, an salva sit lex non moechandi, cui accessit nec
concupiscendi.

7 Ceterum si qua vobis exempla in sinu[b] plaudent, non
opponentur huic, quam defendimus, disciplinae. Frustra enim
lex suprastructa est, origines quoque delictorum, id est con
cupiscentias et voluntates, non minus quam facta condemnans,
si ideo hodie concedetur moechiae venia, quia et aliquando
concessa est. 8 Cui emolumento hodie pleniore disciplina coërcetur,
nisi ut maiore forsitan lenocinio tuo indulgeatur[14]?
Dabis ergo et idololatrae et omni apostatae veniam, quia et
populum ipsum, totiens reum istorum, totiens invenimus retro
restitutum. 9 Communicabis et homicidae, quia et Nabothae
sanguinem Achab in deprecatione[c] delevit[15], et David Uriae
caedem cum causa eius moechia confessione purgavit[16]; 10 iam
et incesta donabis propter Loth[17], et fornicationes cum incesto
propter Iudam[18], et turpes de prostitutione nuptias propter
Osee[19], et non tantum frequentatas verum et semel[20] plures,
propter patres nostros. 11 Utique enim dignum est peraequari
nunc quoque gratiam circa omnia retro indulta, si de pristino
aliquo exemplo venia moechiae vindicatur. 12 Habemus quidem
et nos eiusdem vetustatis exempla pro sententia nostra non
modo non indulti, verum etiam repraesentati[21] iudicii forni

b ita o, *in sinum* B. — c ita B, *deprecatione* (sine *in*) cet. Saepe a Tert. pro ablativo instrumenti praepositio *in* c. abl. ponitur (Hoppe, Syntax p. 32 s.).

[13] Matth. 5, 22. — [14] Sensus est: Numquid hoc est emolumentum severioris disciplinae Christianae, ut maiore vi, id est facilius, inpudicitiae tuae venia concedatur? — [15] 1 Reg. 21, 27. — [16] 2 Sam. 12, 3. — [17] Gen. 19, 33. — [18] Gen. 38, 15—18. — [19] Osee 1, 2. — [20] i. e. eodem tempore. Coron. 5: Coronam si forte fascem existimas florum per seriem comprehensorum, ut *plures semel* portes, ut omnibus pariter utaris. Val. 3 (p. 179, 14): tortuose procedat (serpens) nec *semel totus*. An. 51 (p. 383, 26): Mors, si non *semel tota* est, non est. — Itaque opus non est cum van der Vliet (p. 275) pro *semel* scribere: *simul*. — [21] i. e. accelerati.

cationis. 13 Et utique sufficit tantum numerum viginti quattuor milium populi fornicantis in filias Madian una plaga ruisse[22].

14 Sed malo in gloriam Christi a Christo deducere disciplinam. Habuerint pristina tempora omnis impudicitiae, si volunt psychici, etiam potestatem; luserit ante Christum caro, immo perierit, antequam a domino suo requisita est: nondum erat digna dono[d] salutis, nondum apta officio sanctitatis. 15 Adhuc in Adam deputabatur cum suo vitio, facile quod speciosum viderat concupiscens et ad inferiora respiciens et de ficulneis foliis pruriginem retinens. Inhaerebant[e] usquequaque libidinis virus et lacteae sordes non abluendi idoneae[23], quod nec ipsae adhuc aquae laverant. 16 At ubi sermo dei descendit in carnem ne nuptiis quidem resignatam, et *sermo caro factus est* ne nuptiis quidem resignanda, quae ad lignum non incontinentiae, sed tolerantiae accederet, quae non dulce aliquid, sed amarum aliquid inde gustaret, quae non ad inferos, sed ad caelum pertineret, quae non lasciviae frondibus, sed sanctimoniae floribus praecingeretur, quae munditias suas aquis traderet: exinde caro quaecumque in Christo reliquas sordes pristinas solvit; alia iam res est, nova emergit iam

[d] *domino* B. — [e] ita ego, *in herba* B, *inhaerebat* Gel et cet.

[22] Num. 25, 9. — [23] Bene adnotat Preuschen, emendationem huius loci, quae satis placeat, adhuc desiderari. In editione principe Gangneii legitur: *et lactae sortes non habentes idoneae*. Alius aliud temptavit (cfr. editionem Vindobonensem). Plurimi pro *sortes* recte coniecerunt *sordes*, quia paulo post Tertullianus in eodem capite scripsit: 'caro quaecumque in Christo reliquas sordes pristinas solvit'. *Lactae* mutaverunt alii in *lacte*, alii in *lacteae*; Oehler scripsit *ex lacte*, Ursinus *iactae*, Scaliger *luctae*, Gronovius *caecae*. De lacteo humore revera cogitandum esse ex antecedentibus 'de ficulneis foliis' et sequentibus 'non lasciviae frondibus' satis elucet. Pro *non habentibus* Gronovius scripsit *non ablui*, quia immediate sequitur: 'quod nec ipsae adhuc aquae laverant'. Vocem *idoneae* Oehler et Reifferscheid non recte ad sequentem sententiam trahunt (quod nec ipsae squ.). Equidem scripsi: *et lacteae sordes non abluendi idoneae*. Adiectivum 'idoneus' a Tertulliano saepe cum genetivo gerundii conpositum est, ex. gr. Pud. 20, 1 idoneum confirmandi: Valent. 11 (p. 190, 4) idoneos efficere regenerandi.

non ex seminis limo, non ex concupiscentiae fimo, sed ex aqua pura et spiritu mundo. 17 Quid itaque illam de pristino excusas? Non corpus Christi, non membra Christi, non templum dei vocabatur, cum veniam moechiae consequebatur. 18 Itaque si exinde, quo statum vertit et in Christum tincta induit Christum et magno redempta est, sanguine scilicet domini et agni[f][24], tenes aliquod exemplum sive praeceptum sive formam sive sententiam indultae sive indulgendae fornicationis atque moechiae[g], habes etiam temporis a nobis[25] definitionem, ex quo deputetur aetas quaestionis.

7 A parabolis licebit incipias, ubi est ovis perdita a domino requisita et humeris eius revecta[1]. Procedant ipsae picturae calicum vestrorum[2], si vel in illis perlucebit interpretatio pecudis illius, utrumne Christiano an ethnico peccatori de restitutione conliniet. 2 Praescribimus enim ex naturae disciplina, ex lege auris et linguae, ex mentis sanitate ea semper responderi, quae provocantur, id est ad ea quae provocant. Provocavit[a], ut opinor, quod Pharisaei publicanos et peccatores ethnicos admittentem dominum et cum illis de victu communicantem indignati mussitabant. 3 Ad hoc dominus pecudis perditae restitutionem cum figurasset[3], cui alii configurasse credendum est, quam ethnico perdito, de quo agebatur, non de Christiano, qui adhuc nemo? Aut quale est, ut dominus quasi cavillator responsionis omissa specie[4] praesenti, quam repercutere deberet, de futura laboret? 4 'Sed

f ita Gel, *magnum* B. — g Immerito post hanc vocem Preuschen signum interrogationis posuit (Esser in: Theol. Revue 1910, 487).
a ita Iunius, *provocabit* B Gel, *provocabat* cet. In c. 7, 17 in B pro *pronuntiabit* legitur *pronuntiavit*.

24 Cfr. Apoc. 12, 11 vicerunt eum propter sanguinem agni; 22, 14 beati qui lavant stolas suas in sanguine agni. — 25 supple: datam.

7 1 supra Paen. 8, 5. — 2 infra c. 10, 12. De picturis calicum apud veteres Christianos agit Vopel, Die altchristlichen Goldgläser. Frib. 1899. — 3 i. e. per modum similitudinis narrasset. — 4 i. e. causa vel re. Nat. I 18 (p. 90, 19): Respondere igitur ad singulas species. Idol. 15 (p. 47, 13): De ista quoque specie quid videtur?

ovis proprie Christianus et grex domini ecclesiae populus et pastor bonus Christus et ideo Christianus in ove intellegendus, qui ab ecclesiae grege erraverit.' 5 Ergo nihil ad Pharisaeorum mussitationem respondisse vis dominum, sed ad tuam praesumptionem[5]! Et tamen ita eam vindicare debebis, ut neges in ethnicum competere, quae in Christianum existimas convenire. 6 Dic mihi, nonne omne[b] hominum genus unus dei grex est? Nonne universarum gentium idem deus et dominus et pastor est? Quis magis perit a deo quam ethnicus, quamdiu errat? Quis magis requiritur a deo quam ethnicus, quando revocatur a Christo? 7 Denique antecedit hic ordo in ethnicis; siquidem non aliter Christiani ex ethnicis fiunt, nisi prius perditi et a deo requisiti et a Christo reportati. Ita etiam hunc ordinem servari oportet, ut in eos tale aliquid interpretemur, in quibus prius.

8 'At tu, opinor, hoc velis, ut ovem non de grege perditam faceret, sed de arca vel armario[6].' Sic etsi ⟨non⟩[c] ethnicorum[7] reliquum numerum iustum[d] ait, non ideo Christianos esse ostendit, cum Iudaeis agens et illos cum maxime obtundens, quod indignarentur spei ethnicorum; sed ut exprimeret adversus livorem Pharisaeorum suam gratiam et benevolentiam etiam circa unum ethnicum, praeposuit unius peccatoris salutem ex paenitentia, quam illorum ex iustitia. 9 Aut numquid non iusti Iudaei et *quibus paenitentia opus non esset*[8], habentes[e] gubernacula disciplinae et timoris instrumenta legem

[b] ita C, om. B. — [c] ita van der Vliet, om. cet. — [d] ita Urs, *istum* B. — [e] ita B o, *habentibus* C r pr.

[5] Non recte hic Reifferscheid et Preuschen signum interrogationis posuerunt; nam responsum non exspectatur. — [6] Haec verba adversariorum, id est psychicorum seu catholicorum, sunt. Sensus est: At de grege non cogitas, sed ovem quasi de arca elapsam esse fingis. — [7] Aut vox *ethnicorum* delenda aut ante eam *non* supplendum est. Agitur enim de nonaginta novem ovibus, per quas, quia non aberraverunt, nullo modo ethnici significantur, sed aut Christiani aut, id quod Tertullianus defendit, Iudaei. — [8] Luc. 15, 7.

et prophetas? Posuit igitur illos in parabola, etsi non quales erant, sed quales esse debuerant, quo magis suffunderentur[9], aliis et non sibi paenitentiam audientes necessariam.

10 Proinde[f][10] drachmae parabolam, ut ex eadem materia provocatam, aeque in[g] ethnicum interpretamur, etsi in domo amissam, quasi in ecclesia, etsi ad lucernae lumen repertam, quasi ad dei verbum. 11 Atquin totus hic mundus una omnium domus est, in quo magis ethnico gratia dei inlucet, qui in tenebris invenitur, quam Christiano, qui iam in dei luce est. 12 Denique et ovi et drachmae unus error adscribitur; nam si iam in Christianum peccatorem defingerentur post fidem perditum[h], et de iterata amissione eorum et restitutione tractaretur.

13 Decedam nunc paulisper de gradu isto, quo magis eum etiam decedendo commendem, cum sic quoque obduxero diversae partis praesumptionem. Condico[11] Christianum iam peccatorem in parabola utraque portendi, non tamen ideo eum adfirmandum, qui de facinore moechiae et fornicationis restitui per paenitentiam possit. 14 Licet enim perisse dicatur, erit et[i] de perditionis genere retractare, quia et ovis non moriendo sed errando, et drachma non interiendo[k] sed latitando perierunt. Ita licet dici perisse, quod salvum est. 15 Perit igitur et fidelis elapsus in spectaculum quadrigarii furoris et gladiatorii cruoris et scaenicae foeditatis et xysticae vanitatis; in lusus, in convivia saecularis sollemnitatis, ⟨si⟩[l] in officium, in ministerium alienae idololatriae aliquas artes adhibuit curiositatis[m][12], in verbum ancipitis negationis aut

[f] *perinde* r pr. — [g] ita C, om. B. — [h] ita G. Esser (Theol. Revue 1907, 403), *perditam* cet. — [i] ita C, om. B. — [k] *intereundo* pr cum Latinio. — [l] addidit r. — [m] ita B o, *aut incuriosius* r pr.

[9] *Suffundere* pro *rubore suffundere* familiare est stilo Tertullianeo. — [10] i. e. 'itaque', quod explicatur: 'ut ex eadem materia provocatam'. — [11] i. e. concedo. — [12] *Curiositas* secundum Tertullianum est ars magica eamque ob causam genus

blasphemiae impegit. 16 Ob tale quid extra gregem datus est vel et ipse forte ira tumore aemulatione, quod denique saepe fit, dedignatione castigationis abrupit[13]. Debet requiri atque revocari. Quod potest recuperari, non perit, nisi foris perseveraverit.

17 Bene interpretaberis parabolam, viventem adhuc revocans peccatorem. Moechum vero et fornicatorem, quis non mortuum statim admisso[14] pronuntiabit[n]? Quo ore mortuum restitues in gregem ex parabolae eius auctoritate, quae non mortuum pecus revocat? 18 Denique si meministi prophetarum, cum pastores increpantur, puto Ezechielis est vox[15]: *Pastores, ecce lac devoratis et lanis vestimini; quod forte est occidistis, quod infirmum est non curastis, quod comminutum est non ligastis, quod expulsum est non convertistis, quod periit non requisistis.* 19 Numquid et de mortuo exprobrat, quod non et illud in gregem reficere curaverint? Plane ingerit, quod perire oves fecerint et a bestiis agri comedi — neque possunt nec perire in mortem nec comedi, si relinquantur — non, ut perditae in mortem et comestae resumantur. 20 Iuxta drachmae quoque exemplum etiam intra domum dei ecclesiam licet esse aliqua delicta pro ipsius drachmae modulo ac pondere mediocria, quae ibidem delitescentia, mox ibidem et reperta, statim ibidem cum gaudio emendationis transigantur. 21 Moechiae vero et fornicationis

[n] ita pr. *pronuntiavit* cet.

aliquod idololatriae. Idol. 9 (p. 38, 10) unum propono angelos esse illos . . . proditores etiam huius curiositatis (i. e. astrologiae); Anim. 2 (p. 301, 19) indagatorem quemque sapientiae ex negotio curiositatis. Praescr. 14, 1 omnem libidinem curiositatis. August. de civ. dei V 26, 1: Hic in angustiis curarum suarum non est lapsus ad curiositates sacrilegas et inlicitas. — [13] i. e. discessit. Apol. 37, 6: si enim tanta vis hominum in aliquem orbis remoti sinum abrupissemus a vobis. — [14] *statim admisso*, i. e. ubi primum admissum est. Cfr. c. 9, 16 satisfacto redit; Apol. 18, 2 inquisito invenire et invento credere et credito deservire (Kühner II 1^2, p. 777, 7). — [15] Ezech. 34, 3 s.

non drachma, sed talentum, quibus exquirendis non lucernae spiculo lumine[o][16], sed totius solis lancea opus est. 22 Simul[17] apparuit, statim homo de ecclesia expellitur nec illic manet nec gaudium confert repertrici ecclesiae, sed luctum, nec congratulationem advocant[p][18] vicinarum, sed contristationem proximarum fraternitatum. 23 Commissa itaque etiam hac nostra cum illorum interpretatione, eo magis in ethnicum exspectabunt[q][19] et ovis et drachmae argumenta, quanto nec in eius delicti Christianum competere possunt, propter quod in Christianum de diversa parte coguntur.

8 Sed enim plerosque interpretes parabolarum idem exitus decipit, quem in vestibus purpura oculandis saepissime evenire est. Cum putaveris recte conciliasse temperamenta colorum et credideris comparationes eorum inter se unasse[a] erudite, mox utroque corpore et luminibus expressis errorem omnem traductum[b][1] diversitas evomet. 2 Eadem itaque caligine circa filiorum quoque duorum parabolam quibusdam ad praesens concolorantibus figuris a vero lumine exorbitant eius comparationis, quam parabolae materia praetexit.

3 Duos enim populos in duobus filiis collocant, Iudaicum maiorem, Christianum minorem. Nec enim possunt exinde

o [lumine] r pr. — p ita B, *advocat* Urs o r pr. — q ita B, *spectabunt* cet.
a ita r pr, *amasse* B, *animasse* o. — b ita B, *traducta* Gel et cet.

[16] Lucernae lumen a Tertulliano vocatur spiculum, solis lumen lancea. Saepius ab eo duo substantiva ita componuntur, ut alterum adiectivi vice fungatur (Hoppe p. 95), ex. gr.: Pall. 4 apud monstrum (= monstruosum) eruditorem: Apol. 9, 9 virgine (= virginea) continentia depellunt. — [17] i. e. simulatque. — [18] i. e. homines. — [19] i. e. spectabunt. Etiam Pud. 9, 4 in editione principe legitur *exspectabunt* pro *spectabunt*, et Spect. 3 (p. 5, 1) in codice Agobardino *exspectabis* pro *spectabis*. Eodem sensu verbum *exspectare* etiam apud alios scriptores usurpatur: Plautus aulul. 4, 8, 6 'indeque exspectabam', ubi Ritschl cum Lambino emendavit 'spectabam'; Petronius sat. 17 (ed. Buecheler-Heraeus, Lips. 1912, p. 12) exspectavimus lacrimas; Statius silv. V 2, 23 exspectatur equus; Ovidius met. 14, 418 exspectatus erat; Itala Iudic. 13, 19 (Vulg.: intuebantur) et 16, 27 (Vulg.: spectantes).

8 [1] convictum, manifestatum.

Christianum peccatorem in filio minore disponere veniam consecuturum, nisi in maiore Iudaicum expresserint. 4 Porro[2] si Iudaicum ostendero deficere a comparatione filii maioris, consequenter utique nec Christianus admittetur de configuratione filii minoris. Licet enim filius audiat et Iudaeus et maior[3], quia prior in adoptione; licet et Christiano reconciliationem dei patris invideat, quod vel maxime diversa pars carpit[4], sed[5] non erit Iudaei dictum ad patrem: *Ecce quot annis tibi servio et praeceptum tuum numquam praeterivi*[6]. 5 Quando enim non transgressor legis Iudaeus, aure audiens et non audiens[7], *odio habens traducentem in portis et aspernamento sermonem sanctum*[8]? Sic nec[c] patris ad Iudaeum erit vox: *Tu semper mecum es, et omnia mea tua sunt.* 6 Iudaei enim apostatae filii pronuntiantur, generati quidem et in altum elati, sed qui *non computaverint deum*[d] et qui *dereliquerint dominum et in iram provocaverint sanctum Israëlis*[9]. 7 Omnia plane Iudaeo concessa dicemus cui etiam conditio[10] gratior quaeque de gula erepta est, nedum ipsa terra paternae promissionis! Atque adeo[11] non minus hodie Iudaeus quam minor filius prodacta substantia dei in aliena regione mendicat, serviens usque adhuc principibus eius, id est saeculi huius.

8 Quaerant[e] igitur alium Christiani suum fratrem; Iudaeum enim parabola non recipit. Multo aptius Christianum maiori

c *sicne* B. — d ita C r, *dominum* B o pr; cfr. c. 9, 13 (Reiff. p. 237, 19), ubi C bis recte habet *deum*, B vero *dominum*. — e *quaerunt* B.

[2] i. e. at vel atquin; vide supra ad Paen. 3, 16. — [3] i. e. Licet enim et Iudaeus vocetur filius et maior filius. — [4] i. e. excipit et in usus suos convertit; Apol. 22, 9: Dispositiones etiam dei et tunc prophetis contionantibus (daemones) exceperunt et nunc lectionibus resonantibus carpunt. — [5] Coniunctione *sed* Tertullianus saepe in apodosi post *etsi* vel *licet* utitur (Hoppe p. 108). — [6] Luc. 15, 29. — [7] Is. 6, 10. — [8] Amos 5, 10: Ἐμίσησαν ἐν πύλαις ἐλέγχοντα καὶ λόγον ὅσιον ἐβδελύξαντο. — [9] Is. 1, 2. 4. — [10] creatura vel res creata. — [11] atque adeo = itaque.

et Iudaeum minori filio adaequassent secundum fidei comparationem, si ordo utriusque populi ab utero Rebeccae designatus[12] permitteret demutationem. Nisi quod et clausula[13] refragaretur. 9 Christianum enim de restitutione Iudaei gaudere et non dolere conveniet, siquidem tota spes nostra cum reliqua Israëlis exspectatione coniuncta est. Ita etsi quaedam facient[14], sed[f] aliis contra sapientibus interimitur exemplorum peraequatio.

10 Quamquam, etsi omnia ad speculum respondere possint, unum[15] sit[g] praecipuum periculum interpretationum, ne aliorsum temperetur facilitas[h] comparationum[16], quam quo parabolae cuiusque materia mandavit. 11 Meminimus enim et histriones, cum allegoricos gestus accommodant canticis, alia longe a praesenti et fabula et scaena et persona, et tamen congruentissime exprimentes. Sed viderit ingenium extraordinarium; nihil enim ad Andromacham[17]. 12 Sic et haeretici easdem parabolas ⟨cum⟩[i] quo volunt tribuunt[18], non quo debent, aptissime excludunt[19]. Quare aptissime? quoniam a primordio secundum occasiones parabolarum ipsas materias confinxerunt doctrinarum. Vacuit[20] scilicet illis solutis a regula veritatis ea conquirere atque componere, quorum parabolae videntur.

9 Nos autem quia non ex parabolis materias commentamur, sed ex materiis parabolas interpretamur, nec valde laboramus omnia in expositione torquere, dum contraria quae-

[f] ita Gel o pr, *et* B, *[et]* r; cfr. Hoppe p. 108. — [g] ita Gel o, *si* B, *et* r pr; de '*quamquam*' cum coniunctivo vide Hoppe p. 78. — [h] *felicitas* B o. — [i] add. Hartel.

[12] Gen. 25, 22—25. — [13] scil. parabolae. — [14] Cfr. Patient. 5: 'neutrum alteri facere' = i. e. convenire. Non est igitur, cur cum Oehlero scribamus: favent. — [15] De adiectivo *unus* quasi superfluo agit Roensch, Itala und Vulgata[2] p. 425. — [16] Cfr. Pall. 3: quod facilitas materiae suadebat. — [17] i. e. nihil ad versum, alienum a re proposita. 'Adludere videtur ad veteris alicuius tragici fabulam nomine Andromachae inscriptam' (Oehler). — [18] dirigunt, trahunt. Cic. de iuvent. I 6, 7; (genus) demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem aut vituperationem. — [19] Aves ova excludunt (ausbrüten). — [20] i. e. patuit, licuit. Forma *vacuit* etiam Pall. 4 et Valent. 10 (p. 188, 18) legitur.

que caveamus. 2 Quare centum oves? Et quid utique decem drachmae? Et quae illae scopae? Necesse erat ⟨ut⟩[a], qui unius peccatoris salutem gratissimam deo volebat exprimere, aliquam numeri quantitatem nominaret, de quo unum quidem perisse describeret; necesse erat, ut habitus requirentis drachmam in domo tam scoparum quam lucernae adminiculo accommodaretur. 3 Huiusmodi enim curiositates et suspecta faciunt quaedam et coactarum[1] expositionum subtilitate plerumque deducunt a veritate. Sunt autem quae et simpliciter posita sunt ad struendam et disponendam et texendam parabolam, ut illuc perducant[b], cui exemplum procuratur.

4 Et duo utique filii illuc exspectabunt[c], quo et drachma et ovis. Quibus enim cohaerent, eandem habent causam: eandem[d] utique mussitationem Pharisaeorum erga commercium domini et ethnicorum. 5 Aut si quis dubitat ethnicos fuisse publicanos apud Iudaeam usurpatam iam pridem Pompeii manu atque Luculli, legat Deuteronomium: *Non erit vectigal pendens ex filiis Israël*[2]. 6 Nec tam exsecrabile esset nomen publicanorum apud dominum, nisi extraneum, vendentium ipsius caeli et terrae et maris transitus. Peccatores autem cum adiungit publicanis, non statim Iudaeos ostendit, etsi aliqui fuisse potuerunt. 7 Sed unum genus ethnicorum alios ex officio peccatores, id est publicanos, alios ex natura, id est non publicanos, pariter ponendo distinxit. Ceterum nec denotaretur cum Iudaeis communicans victum, sed cum ethnicis, quorum mensam Iudaica disciplina depellit.

8 Nunc de filio prodigo id prius considerandum est, quod utilius; non enim admittetur exemplorum adaequatio, licet in agina congruentissima, si fuerit saluti nocentissima. Totum

a add. o. — b ita coni. r, qui tamen cum ceteris scripsit *perducantur*; *perducatur* van der Vliet (p. 277). — c ita B, *spectabunt* cet.; cfr. supra c. 7, 23. — d ita coni. r, qui tamen cum ceteris scripsit *eandemque*.

9 [1] supra ad c. 1, 5. — [2] Deut. 23, 19; sed hoc loco et in LXX versione et in Vulgata de feneratione, non de vectigali agitur.

autem statum salutis in tenore disciplinae constitutum subverti videmus ea interpretatione, quae ex diverso[3] adfectatur. 9 Nam si Christianus est, qui acceptam a deo patre substantiam, utique baptismatis, utique spiritus sancti et exinde spei aeternae, longe evagatus a patre prodegit[e] ethnice vivens; si exutus bonis mentis etiam principi saeculi — cui alii quam diabolo? — servitium suum tradidit et ab eo porcis alendis, immundis scilicet spiritibus curandis, praepositus resipuit[f] ad patrem reverti: iam cum moechis et fornicatoribus et[g] idololatrae et blasphemi et negatores et omne apostatarum genus hanc parabolam[h] patri satisfacient[4], et elisa est verissime hoc imaginis[i][5] modo tota substantia sacramenti. 10 Quis enim timebit prodigere, quod habebit postea recuperare? Quis curabit perpetuo conservare, quod non perpetuo poterit amittere? securitas delicti etiam libido est eius. 11 Recuperabit igitur et apostata vestem priorem, indumentum spiritus sancti, et anulum denuo, signaculum lavacri, et rursus illi mactabitur Christus, et recumbet eo in toro, de quo indigne vestiti a tortoribus[k] solent tolli et abici in tenebras, nedum spoliati. Plus est igitur, si nec expedit in Christianum convenire ordinem[6] filii prodigi. Quod si nec in Iudaeum integri[l] filii imago concurrit[7], ad propositum domini simpliciter interpretatio gubernabitur.

[e] ita ego, *prodigit* cet. — [f] ita C o r pr, *resipit* B. — [g] ita ego, *nunc moechis et fornicatoriis et* B, *non moechi et fornicarii sed* Gel o, *non moechi et fornicatores sed* r pr. — [h] ita B, *hac parabola* cet. — [i] *magis* B. — [k] ita C, *auribus* (sine *a*) B. — [l] ita G. Esser (Theol. Revue 1907, 403), *integre* cet.

[3] ex parte adversa. — [4] Verbum *satisfacere* cum accusativo coniungitur etiam a Catone (De re rust. 149, 2; ed. Keil, Lips. 1897, p. 94): 'donicum pecuniam satisfecerit' et (l. l. 141, 4): 'si quid tibi satisfactum est' et 'quod tibi porco neque satisfactum est'. — [5] imago = exemplum (Vorbild) vel parabola. Monog. 6: Aliud imagines, aliud definitiones; imagines transeunt adimpletae, definitiones permanent adimplendae. — [6] *Ordo* a Tertulliano non semel positum est de re ordine enarrata et exposita; ordo filii prodigi igitur hoc loco est fabula filii prodigi (Oehler). — [7] Hoc Tert. demonstravit c. 8, 3—7.

12 Venerat dominus utique, ut quod perierat salvum faceret, medicus languentibus magis quam sanis necessarius. Hoc et in parabolis figurabat et in sententiis praedicabat. 13 Quis perit hominum, quis labat de valetudine, nisi qui deum nescit? Quis salvus ac sanus, nisi qui deum novit? Has duas species de genere fraternas haec quoque signabit parabola. 14 Vide an habeat ethnicus substantiam in deo patre census[8] et sapientiae et naturalis agnitionis in deum, per quam et apostolus notat *in sapientia dei non cognovisse mundum per sapientiam deum*[9], quam utique a deo acceperat. 15 Hanc itaque prodegit longe a domino moribus factus[m][10] inter errores et inlecebras et libidines saeculi, ubi fame veritatis compulsus tradidit se principi huius aevi. Ille eum praefecit porcis, ut[n] familiare id daemonum pecus pasceret[o], ubi nec illi[p] compos[11] esset vitalis esca[q] simulque alios videret in opere divino abundantes pane caelesti. 16 Recordatur patris dei, satisfacto[12] redit, vestem pristinam recipit, statum scilicet eum, quem Adam transgressus amiserat; anulum quoque accipit[r] tunc primum[s], quo fidei pactionem interrogatus obsignat, atque ita exinde opimitate dominici corporis vescitur, eucharistia scilicet. 17 Hic erit prodigus filius, qui numquam retro frugi, qui statim prodigus,

m ita B, *iactus* o r pr. — n *in* B. — o *pascere* B. — p *ille* Ciacconius o r. — q *escae* Ciacconius o r. — r ita Urs pr, *accepit* B o r. — s *pristinum* B.

8 *Census* i. e. origo; cfr. Apol. 7, 3: Census istius disciplinae a Tiberio est; Hermog. 4 (p. 130, 12): Quis enim alius dei census quam aeternitas; Marc. III 20 (p. 411, 8): Christum intellegere debebis ex David deputatum carnali genere ob Mariae virginis censum. — 9 1 Cor. 1, 21. — 10 Apuleius met. V 1 intra limen *se facit*; Ps. 72, 27 (Itala) qui longe se faciunt a te peribunt; Tert. de pallio 3: qua ad illum ex Libya Ammon facit (= se facit = proficiscitur) ovium dives. — 11 *Compos* passive usurpatum significat: competens seu sufficiens (Thes. l. lat. III 2137). Cfr. Pall. 2: ab ipsius mundi natalibus compotes (= satis instructi) sumus; Hermog. 22 (p. 151, 6): nos de caelo et de terra compotes (= satis instructos) reddidisset; Marc. IV 16 (p. 469, 20): hanc legis voluntatem . . . Christus et revelavit et compotem (= perspicuum) fecit. — 12 supra c. 7, 17 *admisso*.

quod non statim Christianus. Hunc et Pharisaei de saeculo ad patris complexus revertentem in publicanis et peccatoribus maerebant. 18 Et ideo ad hunc[t] solum maioris fratris accommodatus est livor, non quia innocentes et deo obsequentes Iudaei, sed quia invidentes nationibus salutem, plane quos semper apud patrem esse oportuerat. 19 Et utique Iudaeus ad primam statim vocationem Christiani gemit, non ad secundam restitutionem; illa enim etiam ethnicis relucet[13], haec vero, quae in ecclesiis agitur, ne Iudaeis quidem nota est.

20 Puto me et materiae parabolarum et congruentiae rerum et tutelae disciplinarum accommodatiores interpretationes reddidisse. Ceterum si in hoc gestit diversa pars ovem et drachmam et filii luxuriam Christiano peccatori configurare, ut moechiam et fornicationem paenitentia donent, aut et cetera delicta pariter capitalia concedi oportebit, aut paria quoque eorum moechiam et fornicationem inconcessibilia servari. 21 Sed plus est, quod nihil aliud argumentari licet citra id, de quo agebatur. Denique si aliorsum parabolas transducere liceret, ad martyrium potius dirigeremus spem illarum, quod solum omni substantia prodacta restituere filium poterit et drachmam inter omnia[14] licet in stercore repertam cum gaudio praedicabit et ovem per aspera quaeque et abrupta fugitivam humeris ipsius domini in gregem referet. 22 Sed malumus in scripturis minus, si forte[15], sapere quam contra; proinde sensum domini custodire debemus atque praeceptum; non est levior transgressio in interpretatione, quam in conversatione.

10 Excusso igitur iugo ethnicorum[a] (?) disserendi parabolas istas[1], et semel dispecta vel recepta necessitate non aliter interpretandi quam materia propositi est, contendunt iam nec

[t] ita ego, *hoc* cet. — [a] ita B, *in ethnicum* cet.

[13] i. e. nota est. — [14] inter res omnis generis. — [15] supra ad Paen. c. 10, 4.

10 [1] i. e. abiecta necessitate parabolas istas ita explicandi, ut sint ethnicorum, i. e. ut de ethnicis agant.

competere ethnicis paenitentiae denuntiationem, quorum delicta obnoxia ei non sint, ignorantiae scilicet imputanda, quam sola natura ream deo faciat[2]. 2 Porro nec remedia sapere, quibus pericula ipsa non sapiant, illic autem paenitentiae constare rationem, ubi conscientia et voluntate delinquitur, ubi et culpa sapiat et gratia; illum lugere, illum volutari, qui sciat et quid amiserit et quid sit recuperaturus, si paenitentiam deo immolarit, utique eam magis filiis offerenti quam extraneis. 3 Num[b] ergo et Ionas idcirco ethnicis Ninivitis non putabat paenitentiam necessariam, cum cavillaretur[3] in praedicationis officio, an potius[4] misericordiam dei providens etiam in extraneos profusam quasi destructuram praeconium verebatur[5]? 4 Atque adeo propter civitatem profanam, nondum dei compotem, adhuc ignorantia delinquentem, paene periit prophetes! nisi quod exemplum passus est dominicae passionis[6] ethnicos quoque paenitentes[c] redempturae. 5 Bene quod et Iohannes domino vias sternens non minus militantibus et publicanis quam filiis Abraham paenitentiae erat praeco. Ipse dominus Sidoniis et Tyriis praesumpsit paenitentiam[7], si virtutum documenta vidissent. 6 Atquin ego illam naturalibus magis peccatoribus competere contendam quam voluntariis; magis enim merebitur fructum eius, qui nondum eo usus est quam qui iam et abusus est, magisque sapient remedia prima quam exoleta. 7 Nimirum dominus ingratis benignus magis quam ignaris[8] et citius[9] reprobatis misericors quam nondum probatis, ut non magis irascatur contumeliis clementiae suae, quam blandiatur, et non libentius extraneis eam impertiat, quam in filiis perdidit, cum[10] gentes sic adoptaverit, dum Iudaei de patientia

[b] *nunc* B. — [c] om. B.

[2] Infra (nr. 5) ethnicos naturales magis peccatores quam voluntarios vocat. [3] i. e. excusationibus vel ambagibus uteretur. — [4] Vertendum est: oder fürchtete er nicht vielmehr. — [5] Ionas 1, 3 et 4, 2. — [6] Matth. 12, 40. — [7] Matth. 11. 21. — [8] Haec et sequentia ironice sunt intellegenda. — [9] potius, facilius. — [10] *Cum* est causale, non adversativum.

ludunt! 8 Sed hoc volunt psychici, ut deus iusti iudex eius
peccatoris paenitentiam malit quam mortem, qui mortem paeni-
tentia maluit. Quod si ita est, peccando promeremur.

9 Age tu, funambule pudicitiae et castitatis et omnis circa
sexum sanctitatis[11], qui tenuissimum filum disciplinae[d] eius-
modi veri alienae[e] pendente[f] vestigio ingrederis, carnem spiritu
librans, animam fide moderans, oculum metu temperans. 10 Quid
itaque in gradu totus[g] es? Perge sane[h], si potueris, si volueris,
dum tam securus et quasi in solido es. Nam si qua te carnis
vacillatio, animi avocatio, oculi evagatio de tenore decusserit:
deus bonus est. 11 'Suis, non ethnicis, sinum subicit; secunda
te paenitentia excipiet; eris iterum de moecho Christianus':
haec tu mihi benignissime dei interpres. 12 Sed cederem tibi, si
scriptura 'Pastoris', quae sola moechos amat, divino instru-
mento[12] meruisset incidi; si non ab omni concilio ecclesiarum
etiam vestrarum inter apocrypha et falsa iudicaretur, adultera
et ipsa et inde patrona sociorum[13], a qua et alias initiaris; cui
ille, si forte, patrocinabitur pastor, quem in calice depingis,
prostitutorem et ipsum Christiani sacramenti, merito et ebrie-
tatis idolum et mochiae asylum post calicem subsecuturae, de
quo nihil libentius bibas, quam ovem paenitentiae secundae.
13 At ego eius pastoris scripturam[i] haurio, qui[k] non potest

[d] ita r pr, *disciplina* B o. — [e] ita ego, *veri a vere via* B, *veri avia* cet. Vox *alienus* saepe, etiam a Tertulliano (Hoppe p. 21) cum genetivo componitur, *avius* vero nusquam in tota latinitate (Thes. l. lat. sub voce *avius*). — [f] *pendentem* B. — [g] *tutus* Hartel. — [h] *pergesne* B. — [i] *scripturas* B. — [k] ita o et Esser (Der Adressat p. 13 adn. 1), *quae* B r pr; cfr. quae antecedunt: 'cui ille si forte patro cinabitur pastor'.

[11] Secundum Gerardum *Esser* (Der Adressat squ., Bonnae 1914, p. 4 ss.) Tert. hoc loco aliisque non episcopum Romanum, sed Carthaginiensem adloquitur. — [12] divinis litteris. — [13] In meliorem partem de Hermae 'Pastore' Tertullianus iudicat De orat. 16 (p. 190, 4): 'Quid enim si Hermas ille, cuius scriptura fere Pastor inscribitur, transacta oratione' squ. De disciplina paenitentiali Pastoris Hermae agit *d'Alès*, L'édit de Calliste p. 52—113.

frangi. Haec mihi statim Iohannem[l] offert cum paenitentiae lavacro et officio dicentem[m]: *Facite dignos paenitentiae fructus, et ne dixeritis, patrem habemus Abraham* (ne scilicet rursum blandimenta delinquentiae de patrum resumerent gratia); *potest enim deus de lapidibus istis filios suscitare Abrahae*[14]. 14 Sic et nos loquitur[n], ut eos, qui hactenus delinquant, facientes dignum paenitentiae fructum[15]. Quid enim ex paenitentia maturescit quam emendationis effectus? Sed et si venia potius est paenitentiae fructus, hanc quoque consistere non licet sine cessatione delicti. Ita cessatio delicti radix est veniae, ut venia sit paenitentiae fructus.

11 Exinde quod ad evangelium pertinet, parabolarum quidem discussa iam quaestio est. Si vero et factis aliquid tale pro peccatoribus edidit dominus, ut cum peccatrici feminae etiam corporis sui contactum permittit lavanti lacrimis pedes eius et crinibus detergenti et unguento sepulturam ipsius inauguranti, ut cum Samaritanae sexto iam matrimonio non moechae, sed prostitutae, etiam, quod nemini facile, quis esset ostendit: nihil ex hoc adversariis confertur, ac si iam[a] Christianis veniam delictorum praestitisset. 2 Nunc enim dicimus: Soli domino hoc licet. Hodie potestas indulgentiae eius operetur[1]; ad illa tamen tempora, quibus in terris egit, hoc definimus nihil adversum nos praeiudicare, si peccatoribus etiam Iudaeis venia conferebatur. 3 Christiana enim disciplina

[l] ita Esser (l. l.), *hanc . . . Iohannes* cet. — [m] *dicens* Harnack. — [n] ita ego, *sequitur* cet.; cfr. Marc. IV 22 (p. 492, 17): cum illis loqui qui eum fuerant locuti; Hermog. 31 (pag. 160, 16): cutem vero et sanguinem loquitur.

[a] ita ego, *et suam* B, *etsi iam* Gel o, *et si iam* r, *ac si etiam* pr; cfr. quae secuntur: 'Christiana enim religio a . . . domini passione censetur'.

[14] Matth. 3, 8. 9. — [15] Vertendum est: Damit meint er auch uns, nämlich solche, welche nicht mehr (hactenus) sündigen und würdige Früchte der Buße bringen.

11 [1] Sensus est: Hodie non ipse dominus, sed potestas indulgentiae ab eo tradita operatur.

a novatione testamenti, et, ut praemisimus, a redemptione carnis, id est domini passione, censetur[2]. Nemo perfectus ante apertum[b3] ordinem[4] fidei[c], nemo Christianus ante Christum caelo resumptum, nemo sanctus ante spiritum sanctum de caelo repraesentatum ipsius disciplinae determinatorem.

12 Itaque isti, qui alium paracletum in apostolis et per apostolos receperunt, quem nec in prophetis propriis[1] agnitum, iam nec in apostolis possident, age nunc vel de apostolico instrumento[2] doceant maculas carnis post baptisma respersae[3] paenitentia dilui posse. 2 Non in apostolis quoque veteris legis forma soluta[a] circa moechiae quanta sit demonstrationem, ne forte levior[b] existimetur in novitate disciplinarum quam in vetustate. 3 Cum primum intonuit evangelium et vetera concussit, ut de legis retinendae necessitate[c] disceptaretur, primam hanc regulam de auctoritate spiritus sancti apostoli emittunt ad eos, qui iam ex nationibus allegi[d] coeperant: 4 *Visum est*, inquiunt, *spiritui sancto et nobis, nullum amplius vobis adicere pondus, quam eorum, a quibus necesse est abstineri, a sacrificiis et a fornicationibus et sanguine; a quibus observando* ⟨vos⟩[4] *recte agetis vectante*[e] *vos*[e] *spiritu sancto*[e].

[b] ita ego, *perfectum* Kroymann, *repertum* cet. — [c] ita Preuschen ex coniectura Reifferscheidii, *fide* cet.

[a] ita r pr, *formam solutam* B, *formam solutam* Gel o. — [b] ita r pr, *lenior* B o. — [c] *nec statu* B. — [d] *a lege* B. — [e] ita ego, *observando recte agitis vectante vos* B o, *observando vos recte agetis vetante spiritu sancto* r, *observando recte agetis vectante vos spiritu sancto* pr.

[2] i. e. initium facit; cfr. supra c. 9, 14 et infra c. 21, 17. — [3] i. e. ad deo revelatum: cfr. Res. carn. 1 (p. 25, 2): veritatem deus aperit. — [4] rationem seu dispositionem. Hermog. 5 (p. 132, 12): ordinem dico aeternitatis: Pud. 9, 11 ordinem filii prodigi; Carn. Chr. 1 infantis ordo.

12 [1] *Proprii* prophetae Montanistarum erant Montanus et Priscilla et Maximilla: ita Tert. de iei. 1 (p. 274, 22). — [2] Apostolicum instrumentum sunt libri novi testamenti praeter evangelia, quae a Tertulliano (Marc. IV 2, p. 426, 6) evangelicum instrumentum vocantur. Iam s. Ignatius evangelium et apostolos distinxit (Phil. 5). — [3] i. e. iterum sparsae. — [4] Pronomen *vos* deesse nequit: nam:

5 Sufficit et hic servatum esse moechiae et fornicationi locum honoris sui inter idololatriam et homicidium[7]; interdictum enim sanguinis multo magis humani intellegemus. 6 Porro qualia videri volunt apostoli crimina, quae sola in observatione de lege pristina excerpunt, quae sola necessario abstinenda praescribunt? Non quod alia permittant, sed quod haec sola praeponant utique non remissibilia, qui ethnicorum causa cetera legis onera remissibilia fecerunt. 7 Cur ergo cervicem nostram a tanto iugo excusant, nisi ut illi[f] compendia ista disciplinae semper imponant? Cur tot vincula[g] indulgent, nisi ut perpetuo ad necessaria[h] constringant? 8 Solverunt a pluribus, ut nocentioribus observandis obligaremur. Compensatione res acta est; lucrati sumus multa, ut aliqua praestemus. Compensatio autem revocabilis non est, nisi denique[i] revocabitur iteratione moechiae utique et sanguinis et idololatriae; tota enim iam lex sumetur, si veniae condicio solvetur. 9 Sed

[f] ita Kroymann, *illis* cet. — [g] ita Gel o pr, *totum gula* B, *totum gulae* Harnack r. — [h] ita B pr, *necessariora* C o r. — [i] *iisdemque* B, *siquidem* o.

a) In graeco textu (Act. 15, 29) legitur: ἐξ ὧν διατηροῦντες ἑαυτοὺς εὖ πράξετε. b) Ab Irenaeo (a. h. III 12, 14) ita vertitur: a quibus custodientes vos ipsos. c) Non *observare*, sed *se observare* ponitur pro: abstinere; cfr. Iren. adv. haer. praef. § 2: et praecipias eis observare se a profundo insensationis. — [5] Cfr. Anim. 15 (p. 320, 4): Asclepiades etiam illa argumentatione vectatur. — [6] Eadem fere forma decreti apostolorum exstat apud *s. Irenaeum* (a. h. III 12, 14): 'ut abstineatis ab idolothytis et sanguine et fornicatione, et quaecumque non vultis fieri vobis alii ne faciatis; a quibus custodientes vos ipsos bene agetis ambulantes in spiritu sancto'. Item apud *s. Cyprianum* (test. III 119, Hartel I 184): 'Visum est sancto spiritui et nobis nullam vobis inponere sarcinam quam ista quae ex necessitate sunt: abstinere vos ab idolatriis et sanguine et fornicatione et quaecumque vobis fieri non vultis alii ne feceritis'. Cfr. *Resch*, Das Aposteldekret nach seiner außerkanonischen Textgestalt untersucht (Texte und Unters. 28, 3), Lipsiae 1905. — [7] At revera neque Act. 15, 29 neque apud s. Irenaeum (l. l.) fornicatio medium locum tenet inter idololatriam et homicidium.

non leviter nobiscum pactus spiritus sanctus; etiam ultro pactus, quo magis honorandus. Sponsionem eius nemo dissolvet nisi ingratis[k][8]: iam nec recipiet quae dimisit, nec dimisit[l], quae retinuit[9]. 10 Novissimi testamenti semper indemutabilis status est, et utique recitatio decreti consiliumque illud cum saeculo desinet. Satis denegavit veniam eorum, quorum custodiam elegit, vindicavit[m][10] quae non perinde concessit. 11 Hinc est, quod neque idololatriae neque sanguini pax ab ecclesiis redditur. De qua finitione sua apostolos excidisse, puto, non licet credere; aut si credere quidam possunt, debebunt probare.

13 Novimus plane et hic suspiciones eorum. Revera enim suspicantur apostolum Paulum in secunda ad Corinthios eidem fornicatori veniam dedisse, quem in prima dedendum satanae in interitum carnis pronuntiarit, impium patris de matrimonio heredem, quasi vel ipsum[a] postea stilum verterit[1] scribens: 2 *Si quis autem contristavit, non me contristavit, sed ex parte, ne vos onerem, omnes. Satis est tali*[b] *increpatio, quae a multis*

[k] ita ego, *ingratus* cet. — [l] ita B, *dimittet* cet. — [m] *vindicabit* r
[a] *vel ipse* van der Vliet. — [b] ita Kroymann, *talis* cet.; cfr. 2 Cor. 2, 6: ἱκανὸν τῷ τοιούτῳ ἡ ἐπιτιμία αὕτη ἡ ὑπὸ πλειόνων, et infra c. 14, 1: 'sufficiat eiusmodi homini increpatio ista quae a multis'.

[8] *Ingratis* apud Tertullianum significat aut 'invitus' aut, ut hoc loco, 'frustra' (Hoppe p. 126 tres alios locos pro significatione *frustra* adfert: Hermog. 19, p. 146, 20; Marc. V 7, p. 595, 14; Valent. 26, p. 203, 2). *Ingratus*, quod traditum est, sensu caret. — [9] Sensus est: Qui pactum cum spiritu sancto factum rescindit, neque postea a deo inpetrabit, ut liber sit a lege veteris testamenti, neque liber est a tribus illis mandatis quae deus ope apostolorum retinuerat. — [10] i. e. sibi reservavit (Apol. 19, 1; 47, 9; 49, 6).

13 [1] i. e. quasi ipse postea ea, quae scripserat, stilo verso deleverit. Peccatorem, cui s. Paulus in secunda ad Corinthios epistula peccata dimisit, non eundem esse atque incestum, de quo in prima eius epistula c. 5, 1 ss. agitur, defendunt etiam Batiffol (Etudes d'hist. I 94 ss.) et Ed. Schwartz (Bußstufen und Katechumenatsklassen, Argentorati 1911, 1). Cfr. de hac quaestione Plummer, The second epistle of Paul the Apostle to the Corinthians, Cambridge 1903, 239–245.

fit, uti e contrario magis vos[c][2] *donare et advocare, ne forte*
abundantiore tristitia devoretur eiusmodi; propter quod oro
vos, constituatis in eum dilectionem. 3 *In hoc enim et scripsi,*
uti cognoscam probationem vestram, quod in omnibus obauditis
mihi. Si cui autem donaveritis, et ego; nam et ego si quid
donavi, donavi in Christo[d]*, ne fraudemur a satana, quoniam*[e]
non ignoramus iniectiones eius[3]. 4 Quid hic de fornicatore,
quid de paterni tori contaminatore, quid de Christiano ethnicorum impudentiam supergresso intellegitur, cum proinde[f] utique speciali venia absolvisset quem speciali ira damnasset?
5 Obscurius miseretur quam indignatur, apertior est in austeritate quam in lenitate. Atquin facilius ira quam indulgentia obliqua est, magis tristiora cunctantur quam laetiora. 6 De
modica scilicet indulgentia agebatur, quae, si forte, nec[g] aestimaretur, quando maxima quaeque non soleant etiam sine praedicatione donari, tanto abest[4] sine significatione[5]. 7 Et tu quidem
paenitentiae[h] moechi ad exorandum[i] fraternitatem in ecclesiam inducens[6], conciliciatum et concineratum cum dedecore

[c] + *velitis* r pr; Oehler pro *magis* habet *malitis.* — [d] ita B Gel, *in persona Christi* C et cet. (graece ἐν προσώπῳ Χριστοῦ). — [e] ita C, *quod* B. — [f] ita B o, *perinde* r pr; cfr. Ap. 6, 10 proinde despici; Marc. II 24 (p. 369, 2) ideo et deum proinde; Paen. 2, 9 necesse est proinde et acceptator. Permultis et aliis locis *proinde* significat: aequo modo. — [g] ita ego, *nunc* cet. — [h] ita B, *paenitentiam* cet. — [i] ita B, *exorandam* cet.

[2] Coniunctio *uti* hoc loco componitur cum accusativo et infinitivo, ut graece ὥστε (ὥστε τοὐναντίον μᾶλλον ὑμᾶς χαρίσασθαι); alia exempla eiusdem usus vide apud Roensch, Itala und Vulgata[2] 445. — [3] 2 Cor. 2, 5—11. — [4] i. e. tanto magis abest: cfr. De fuga in persec. 2 extr.: Vides iam et a servis dei facilius diabolum accipere potestatem, tanto abest, ut eam ex proprietate possideat; Apol. 34, 2: Tanto abest, ut imperator deus debeat dici. — [5] Per ironiam Tertullianus incesti peccatum a catholicis pro modico haberi dicit, quod, si fieri posset, ne aestimaretur quidem, i. e. ne in peccatorum numero quidem censeretur; maxima enim peccata ab eis non sine publica praedicatione, ne dicam sine simplici nominatione, dimittuntur. — [6] Vox *fraternitatem* est obiectum verbi *inducens*; *paenitentiae* est dativus finalis, qui pendet a locutione *ad exorandum.*

et horrore compositum prosternis[k] in medium ante viduas, ante presbyteros, omnium lacrimas suadentem[l 7], omnium vestigia lambentem, omnium genua detinentem, inque eum[m] hominis exitum quantis potes misericordiae inlecebris bonus pastor et benedictus papa contionaris[8] et in parabola ovis capras tuas quaeris, tua ovis ne rursus de grege exiliat — quasi non exinde iam liceat quod nec semel licuit —, ceteras etiam metu comples cum maxime[9] indulgens: 8 apostolus vero[10] sceleratam libidinem fornicationis incesto onustam tam proiecte[11] ignovisset, ut nec hunc saltem habitum legatum[n] paenitentiae, quem ab ipso didicisse deberes, ab eo exegerit? nihil de postero sit comminatus, nihil de cetero allocutus[12]? 9 Quin immo[13] et ultra obsecrat, constituerent in eum dilectionem, quasi satisfaciens, non quasi ignoscens. 10 Et tamen dilectionem audio, non communicationem. Quod et ad Thessalonicenses: *Si quis autem non obaudit sermoni nostro per epistolam, hunc notate nec commisceamini illi, ut revereatur, non quasi inimicum deputantes, sed quasi fratrem obiurgantes*[14]. 11 Adeo potuisset dicere et fornicatori dilectionem solummodo concessam, non et communicationem; incesto vero nec dilec-

[k] *prosternens* B. — [l] ita B, *lacinias invadentem* Urs r, *lacrimas invadentem* o pr. — [m] *in quae cum* B. — [n] ita B, *legalem* o, *legitimum* Urs r pr; cfr. Paen. 9, 4 legationes deprecationis; Uxor. I 1 legatum quodammodo praelegare admonitionem et demonstrationem.

[7] *Suadere* cum accusativo rei = excitare; cfr. Verg. Aen. II 9: suadent cadentia sidera somnos; Tert. ad Valent. 3 (p. 180, 2): a turba eorum et aliam frequentiam suadere; 4 (p. 181, 14): tantum se huic haeresi suadere permissum est, quantum squ. — [8] i. e. verba facis in ecclesia; male vertit Kellner: Du läßt dich titulieren. Verbis 'bonus pastor et benedictus papa' Tertullianus etiam de episcopo Carthaginiensi uti potuit (G. Esser, Der Adressat p. 15 adn. 1); cfr. ep. cleri Romani ad ecclesiam Carth. (Cypr. ep. 8, Hartel p. 485, 19): 'Didicimus secessisse benedictum Papatem Cyprianum a Crementio episcopo'. — [9] supra ad c. 3, 1. — [10] Ab hisce verbis *apostolus vero* incipit apodosis (Esser l. l. p. 14 adn. 1). — [11] leviter. — [12] nihil de futuro adiunxit. — [13] Verba sunt adversarii. — [14] 2 Thess. 3, 14 s.

tionem, quem scilicet auferri iussisset de medio ipsorum, multo magis utique de animo.

12 Sed verebatur, ne fraudarentur a satana circa eius personae amissionem quem satanae ipse proiecerat, aut ne abundantia maeroris devoraretur quem in interitum carnis addixerat[15]. 13 Hic iam *carnis interitum* in officium[o] paenitentiae interpretantur, quod videatur ieiuniis et sordibus et incuria omni et dedita opera malae tractationis carnem exterminando satis deo facere, ut ex hoc argumententur fornicatorem, immo incestum illum non in perditionem satanae ab apostolo traditum, sed in emendationem, quasi postea veniam ob interitum, id est conflictationem, carnis consecuturum, igitur et consecutum. 14 Plane idem apostolus Hymenaeum et Alexandrum satanae tradidit, ut emendarentur non blasphemare, sicut Timotheo suo scribit[16]. Sed et ipse datum sibi ait sudem, angelum satanae, a quo colaphizaretur, ne se extolleret[p][17]. 15 Si et hoc tangunt, ut traditos satanae ab illo in emendationem, non in perditionem intellegamus, quid simile blasphemia et incestum et anima ab his integra, immo non aliunde[q] quam ex summa sanctitate et ex omni innocentia elata, quae[r] in apostolo colaphis, si forte, cohibeatur per dolorem, ut aiunt, auriculae vel capitis? 16 Incestum vero atque blasphemia totos homines in possessionem ipsi satanae, non angelo eius tradidisse meruerunt. 17 Et de hoc enim interest, immo et ad hoc plurimum refert, quod illos traditos ab apostolo legimus satanae, apostolo vero angelum datum satanae.

18 Postremo cum deprecatur dominum Paulus, quid audit? *Satis habe gratiam meam, virtus enim in infirmitate perficitur*[18]. Hoc qui satanae deduntur audire non possunt. 19 Hymenaei

[o] *interitu quem in officium* B. — [p] *se extolleretur* B. — [q] *animi ab his integri immo aliunde* B. — [r] *elatoque* B.

[15] 1 Cor. 5, 5; 2 Cor. 2, 7. — [16] 1 Tim. 1, 20. — [17] 2 Cor. 12, 7. — [18] l. l. 12, 9.

autem et Alexandri crimen si et in isto et in futuro aevo inremissibile est[19], blasphemia scilicet, utique apostolus non adversus terminum[20] domini sub spe veniae dedidit[s][21] satanae iam a fide in blasphemiam mersos. 20 Unde et naufragos eos iuxta fidem pronuntiavit, non habentes iam solacium navis ecclesiae; illis enim venia negatur, qui de fide in blasphemiam[t] impegerunt. Ceterum[22] ethnici et haeretici cotidie ex blasphemia emergunt. 21 Sed et si dixit: *tradidi eos satanae, uti disciplinam acciperent non blasphemandi*[23], de ceteris dixit, qui illis traditis satanae, id est extra ecclesiam proiectis, erudiri haberent blasphemandum non esse. 22 Sic igitur et incestum fornicatorem non in emendationem, sed in perditionem tradidit satanae, ad quem iam super ethnicum[u][24] delinquendo transierat, ut discerent fornicandum non esse.

23 Denique *in interitum*, inquit, *carnis*, non in cruciatum, ipsam substantiam damnans, per quam exciderat, quae exinde iam perierat baptismate amisso, *ut spiritus*, inquit *salvus sit in die domini*[25]. 24 Et de hoc enim quaeratur, si spiritus hominis ipsius salvus erit. Ergo salvus erit spiritus tanto scelere pollutus, propter hoc perdita carne? salvus sit in poena? Ergo poenam sine carne censebit contraria interpretatio: sic rescurrectionem carnis amittimus[26]. 25 Superest igitur, ut eum spiritum dixerit, qui in ecclesia censetur, salvum, id est integrum, praestandum in die domini ab immunditiarum contagione, eiecto incesto fornicatore; 26 siquidem subiungit[27]: *Non scitis, quod modicum fermentum totam desi-*

[s] ita ego, *dedisset* cet. — [t] *blasphemia* B. — [u] *ethnicos* pr cum Pamelio.

[19] Matth. 12, 31. — [20] i. e. sententiam. — [21] Non irrealis est haec sententia condicionalis, sed realis, quia crimen Hymenaei et Alexandri revera est inremissibile ex sensu Tertulliani; ideo pro *dedisset*, quod traditum est, scripsi: *dedidit*. — [22] i. e. attamen; supra ad c. 2, 1. — [23] 1 Tim. 1, 20. — [24] i. e. magis ethnico (Hoppe p. 41). — [25] 1 Cor. 5, 5. — [26] Putat Tert. animam sine corpore poenam sentire non posse; idem sentit s. Iustinus (dial. c. 80). — [27] 1 Cor. 5, 6.

piat[v] *consparsionem*[w]? Et tamen fornicatio incesta non erat modicum, sed grande fermentum.

14 Et his itaque discussis, quae intercesserant, regredior ad secundam Corinthiorum, ut probem illud quoque apostoli dictum: *sufficiat eiusmodi homini increpatio ista, quae a multis* non in fornicatoris personam[a] convenire. 2 Si enim dedendum satanae pronuntiaverat in interitum carnis, utique damnaverat eum magis quam increpaverat. Alius ergo erat, cui voluit sufficere increpationem; siquidem fornicator non increpationem de sententia eius retulerat, sed damnationem. 3 Nam et hoc ipsum dispiciendum tibi offero, an[1] fuerint in epistola prima et[b] alii, qui apostolum contristaverint incondite[2] agentes et contristati sint[c] ab illo increpationem referentes iuxta sensum epistolae secundae, ex quibus in ea veniam aliquis potuerit adipisci. 4 Animadvertamus[d] autem totam epistolam primam, ut ita dixerim, non atramento, sed felle conscriptam, tumentem indignantem dedignantem comminantem, invidiosam et per singulas causas in quosdam quasi mancipes[3] earum figuratam. 5 Sic enim exegerant schismata et aemulationes et dissensiones et praesumptiones et elationes et contentiones, ut et invidia onerarentur et correptione retunderentur et superbia elimarentur et austeritate deterrerentur. Et qualis invidia humilitatis aculeus? 6 *Deo gratias ago, quod neminem vestrum tinxerim, nisi Crispum et Gaium, ne quis*[e] *dicat, quod in nomine meo tinxerim*[4]. — *Nec enim iudicavi scire aliquid in vobis quam Iesum Christum, et hunc crucifixum*[5]. 7 Et:

[v] *decipiat* B. — [w] *conspersionem* pr; 'consparsio' in codd. Tertulliani traditum et a Kroymanno editum est Marc. IV 24 (p. 500, 1) et Valent. 31 (p. 207, 1).

[a] *persona* B. — [b] om. B. — [c] *sunt* B. — [d] *animadvertam* B. — [e] ita B, *qui* C et cet.

14 [1] nostrum: ob nicht. — [2] inordinate. — [3] Mancipes erant principes publicanorum; mancipes igitur causarum sunt ii, qui flagitia patranda quasi pretio redemerunt (Oberpächter der Verbrechen). — [4] 1 Cor. 1, 14 s. — [5] l. l. 2, 2.

Puto, nos deus apostolos novissimos elegit velut bestiarios, quoniam[f] *spectaculum facti sumus huic mundo et angelis et hominibus, et purgamenta huius mundi facti sumus, omnium peripsema*[6]. Et: *Non sum liber, non sum apostolus, non Christum Iesum dominum nostrum vidi*[7]? 8 De[g] quali contra supercilio[8] pronuntiare compulsus est: *Mihi autem in modico est, ut a vobis interroger aut ab humano die; neque enim conscius mihi sum*[9]? et: *Gloriam meam nemo inaniet*[10]. *Non scitis quod angelos sumus iudicaturi*[11]? 9 Ceterum libertas quam aperta[h] obiurgationis quam exerta acies machaerae spiritalis: *Iam ditati estis, iam saturati estis, iam regnatis*[12]; et: *Si quis se putat scire, nondum scit quemadmodum oporteat eum scire*[13]. 10 Nonne et tunc in faciem alicuius impingens: *Quis enim*, inquit, *te discernit? quid autem habes, quod non accepisti? ⟨si autem accepisti⟩*[i] *quid gloriaris, quasi non acceperis*[14]? Nonne et illos in os caedit? 11 *Quidam autem in conscienta usque nunc quasi idolothytum edunt*[15]. *Sic autem delinquentes percutiendo conscientias fratrum infirmas in Christum delinquent*[16]. Iam vero et nominatim: *Aut non habemus potestatem manducandi et bibendi et mulieres circumducendi, sicut et ceteri apostoli et fratres domini et Cephas*[17]? Et: *Si alii de potestate vestra consequuntur, non magis nos*[18]? 12 Aeque et illos singulari stilo figit: *Propterea qui se putat stare, videat ne cadat*[19]; et: *Si quis contentiosus videtur, nos talem consuetudinem non habemus, neque ecclesia dei*[k20]. 13 Tali clausula maledicto detexta: *Si quis non*

[f] ita C, *quod* B. — [g] om. pr cum Iunio. — [h] ita r pr, *apertae* B et cet. — [i] ita Urs, om. B. — [k] ita ego, *domini* cet.; graece (1 Cor. 11, 16): αἱ ἐκκλησίαι τοῦ θεοῦ et in versione s. Cypriani (v. Soden, Das lat. Neue Test. p. 597): 'neque ecclesia dei'.

[6] l. l. 4, 9. 13. — [7] l. l. 9, 1. — [8] *Supercilium* est acumen seu fastigium. Num. 20, 29 illo mortuo in montis supercilio (Tob. 11, 5; Luc. 4, 29); Tert. adv. Marc. I 8 (p. 300, 1) supercilio stuporem suum aedificant Marcionitae. — [9] 1 Cor. 4, 3 s. — [10] l. l. 9, 15. — [11] l. l. 6, 3. — [12] l. l. 4, 8. — [13] l. l. 8, 2. — [14] l. l. 4, 7. — [15] l. l. 8, 7. — [16] l. l. 8, 12. — [17] l. l. 9, 4 s. — [18] l. l. 9, 12. — [19] l. l. 10, 12. — [20] l. l. 11, 16.

amat dominum Iesum, sit anathema, maranatha[l][21] aliquem utique percussit. Sed illic magis stabo, ubi apostolus magis fervet, ubi ipse fornicator aliis quoque negotium fecit: 14 *Quasi non sim venturus ad vos, inflati sunt quidam. Veniam autem citius, si permiserit dominus, et cognoscam non sermonem eorum, qui inflati sunt, sed virtutem; non enim in sermone est regnum dei, sed in virtute. Et quid vultis? veniam ad vos in virga an in spiritu lenitatis*[22]*?* 15 Quid enim suberat? *Auditur in vobis in totum fornicatio et talis fornicatio, qualis nec in gentibus, ut uxorem patris sui quis habeat. Et vos inflati estis et non luxistis potius, ut auferatur de medio vestrum, qui tale facinus admisit*[23]*?* 16 Pro quo lugerent? utique pro mortuo. Ad quem lugerent? utique ad dominum, ut quo modo[24] auferatur de medio eorum, non utique, ut extra ecclesiam detur — hoc enim non a deo postularetur, quod erat in praesidentis officio —, sed ut per mortem hanc quoque communem et propriam carnis ipsius, quae iam cadaver corruptivum[m][25] esset ⟨et⟩[n] immunditia inrecuperabili tabiosum, plenius de ecclesia deberet auferri. 17 Et ideo, quomodo[o] interim potuit auferri, iudicavit dedendum eiusmodi satanae in interitum carnis. Maledici enim eam sequebatur, quae diabolo proiciebatur, ut sacramento benedictionis exauctoraretur[26], numquam in castra ecclesiae reversura.

18 Videmus itaque hoc in loco divisam apostoli severitatem in quendam inflatum et in quendam incestum, in al-

[l] ita C, om. B. — [m] ita r pr, *quo captivum* B, *quae capulum* Urs o. — [n] om B. — [o] *quoquo modo* r.

[21] l. l. 16, 21. — [22] l. l. 4, 18—21. — [23] l. l. 5, 1. 2. — [24] i. e. ut aliquo modo. Cic. Tusc. I 3, 6: fieri potest, ut recte quis sentiat squ. — [25] De adiectivo *corruptivus*, quod saepe in libris Tertulliani legitur (graece 1 Cor. 15, 53 τὸ φθαρτόν, Vulgata: corruptibile) agit Roensch, Itala u. Vulg.[2] p. 129. — [26] i. e. ut sacramento baptismi privaretur.

terum virga, in alterum sententia armatam[p], virga qua[q] minabatur, sententia quam exsequebatur; illam adhuc coruscantem, hanc statim fulminantem, qua increpabat quaque[r] damnabat. 19 Certumque est exinde increpitum quidem sub intemptatione virgae tremuisse, damnatum vero sub repraesentatione poenae perisse; stat enim[27] ille timens plagam, abiit ille[s] luens poenam. 20 Cum ad Corinthios eiusdem apostoli literae iterantur[t], venia fit plane, sed incertum cui, quia nec persona nec causa proscribitur. Res cum sensibus conferam[28]. 21 Si incestus opponitur, ibidem erit et inflatus. Sane rei ratio satis habetur, cum inflatus increpitus est, incestus vero damnatus est; inflato ignoscitur, sed increpito; incesto non videtur ignotum, ut damnato. 22 Si ei ignoscebatur, cui[u] devoratio ex maerore nimio timebatur, devorari adhuc increpitus periclitabatur, deficiens ob comminationem et maerens ob increpationem; damnatus vero et culpa et sententia iam devoratus deputabatur, qui non maerere haberet, sed pati quod ante passionem maerere potuisset. 23 Si idcirco ignoscebatur, *ne fraudaremur*[v] *a satana*[29], in eo utique detrimentum praecavebatur, quod nondum perisset; nihil de transacto praecavetur, sed de adhuc salvo. 24 Damnatus autem et quidem in posses-

[p] ita Hartel, *armatum* cet. — [q] ita B, *quam* Urs et cet. Verbum *minari* cum abl. *baculo* vel *baculis* legitur apud Germanicum (Aratea 90, ed. Baehrens poetae lat. minores I 152), Apuleium (met. III 28), Columellam (7, 3, 26). — [r] *qua* r. — [s] ita Hartel, *statim ille timens plagam abiit ille* B, *statim ille timens plagam abiit, ille* o, *statim ille timens plagam . . ., abiit ille* r, *statim ille timens plagam* ⟨*rediit*⟩, *abiit ille* Preuschen ex coniectura Reifferscheidii. — [t] *iterant* B C. — [u] *cuius* pr. — [v] *fraudarentur* Kroymann.

[27] Verbum *stare*, i. e. permanere in statu suo, hoc loco obpositum est verbo *abire*. Pud. 1, 4 nisi quod infelicior, etiam si stetisset, ut infructuosa; Ap. 40, 2 si Tiberis adscendit in moenia, si Nilus non adscendit in arva, si caelum stetit; Scorp. 10 (p. 168, 3) honeste in caelestibus stabo, qui in terrenis stare non potui; Ieiun. 13 (p. 291, 15) state in isto gradu si potestis. — [28] De ratione, quae intercedit inter statum (vel rem) et sensum, vide De fuga in pers. 4. — [29] 2 Cor. 2, 11.

sionem satanae iam tunc perierat ecclesiae, cum tale facinus admiserat, nedum cum et ab ipsa eierabatur[30]. Quomodo vereretur fraudem pati eius, quem iam et ereptum amiserat et damnatum habere non potuerat? 25 Prostremo quid iudicem indulgere conveniet: quod pronuntiatione deciderit an quod interlocutione[31] suspenderit? et utique eum iudicem, qui non solet ea, quae destruxit, reaedificare, ne transgressor habeatur? 26 Age iam, si non tot personas prima epistola contristasset, si neminem increpuisset, neminem terruisset, si solum incestum cecidisset, si nullum in causa[w] eius in pavorem misisset, ⟨nullum⟩[x] inflatum consternasset, nonne melius suspicareris et fidelius argumentareris aliquem potius longe alium apud Corinthios tunc in eadem causa fuisse, ut increpitus et territus et maerore saucius propterea, permittente modulo delicti, veniam postea ceperit, quam ut eam incesto fornicatori interpretareris? 27 Hoc enim legisse debueras, etsi non in[y] epistola, sed in ipsa apostoli secta[32], a pudore clarius quam stilo eius impressum, ne scilicet Paulum apostolum Christi, doctorem nationum in fide et veritate, vas electionis, ecclesiarum conditorem, censorem disciplinarum, tantae levitatis inficeres, ut aut damnaverit temere quem mox esset absoluturus, aut temere absolverit quem non temere damnasset, ob solam licet fornicationem simplicis impudicitiae, nedum ob incestas nuptias et impiam luxuriam et libidinem parricidalem, quam nec nationibus comparaverat, ne in consuetudinem[z] deputaretur[33], quam absens iudicarat, ne spatium reus lucraretur,

[w] ita Preuschen ex coniectura Reiff., *causam* cet. — [x] + *nullum* Kroymann. — [y] om. B. — [z] ita B, *consuetudini* (sine *in*) cet.

[30] i. e. cum exsecratione eiciebatur. — [31] Interlocutio est pronuntiatio iudicis de plano facta, qua causa non tota perimitur, sed ex parte definitur vel etiam differtur. Pauli dig. I 15, 3: severa interlocutione comminatus, fustium comminationem remittit (i. e. condonat); cfr. Dirksen, Manuale latinitatis fontium iuris civilis Romanorum, Berol. 1837, p. 493. — [32] i. e. indole; Marc. IV 23 (p. 499, 21): sectam creatoris exsequitur. — [33] Verbum *deputare* saepe a Tertulliano cum *dativo*, ali-

quam advocata etiam domini virtute damnaverat, ne humana sententia videretur. 28 Lusit igitur et de suo spiritu et de ecclesiae angelo et de virtute domini, si quod de consilio eorum pronuntiaverat rescidit.

15 Si etiam sequentia illius epistolae ad intemptationem apostoli extendas, nec ipsa comparabuntur ad obliterationem incesti, ne et hic suffundatur apostolus posteriorum incongruentia sensuum. 2 Quale est enim, ut cum maxime incesto fornicatori postliminium largitus ecclesiasticae pacis statim ingesserit de aversatione[a] immunditiarum, de amputatione macularum, de exhortatione sanctimoniarum, quasi nihil contrarium paulo ante decreverit? 3 Compara denique, an eius sit dicere: *Propterea habentes ministrationem istam, secundum quod misericordiam consecuti sumus, non deficimus, sed abdicamus occulta dedecoris*[1], qui non dedecoris tantum, sed et sceleris manifesta donaverit[b][2]; 4 an eiusdem sit excusare aliquam impudicitiam, qui inter titulos laborum suorum post angustias atque pressuras, post ieiunia et vigilias castimoniam quoque praedicarit; 5 an eiusdem sit recipere in communicationem reprobos quosque, qui scribat: *Quae enim societas iustitiae et iniquitati? Quae autem communicatio luci et tenebris? Quae consonantia Christo et Belial? Aut quae pars fideli cum*

[a] *adversatione* B. — [b] ita ego, *manifestando damnaverat* B, *manifestum dedamnaverit* Gel o r pr.

quando cum praepositionibus *in, ad, inter* coniungitur. Hermog. 25 (p. 153, 25) illa (terra) autem apud Hermogenem in originem et causam malorum deputatur; 36 (p. 165, 22) quis enim tibi concedit motum in secundam partem substantiae deputare; Anim. 13 (p. 318, 1) in officium naturale substantiae deputetur; Idol. 4 (p. 33, 19) in artificem . . . deputetur necesse est. Nat. I 18 (p. 90, 10) sed vestris ista ad gloriam, nostris ad duritiam deputatis. Apol. 38, 1 nec paulo lenius inter inlicitas factiones sectam istam deputari oportebat.

15 [1] 2 Cor. 4, 1 s. — [2] Verbum *donare* hoc sensu (= dimittere) saepe in libro De pudicitia usurpatur; verbum *dedamnare*, quod editiones hucusque omnes Gelenium secutae habent, in tota latinitate nusquam occurrit, ut patet ex Thesauro l. lat. V 250.

infideli? Aut quis consensus templo dei et idolis[3]*?* 6 Nonne constanter[4] audire debebit: Et quomodo discernis, quae supra incesti restitutione iunxisti? Illo enim concorporato rursus ecclesiae et iustitia cum iniquitate sociatur et tenebrae cum luce communicant et Belial consonat Christo et infidelis[c] cum fideli sacramenta participat. 7 Et viderint idola, ipse templi dei vitiator in templum dei convenit. Nam et hic[5]: *Vos enim,* inquit, *estis templum dei vivi; dicit enim, quia inhabitabo in vobis et inambulabo et ero deus illorum, et illi erunt mihi populus*[6]. *Propter quod discedite de medio eorum, separamini et immundum ne attigeritis*[7]. 8 Hoc quoque evolvis, o apostole, et[d] cum maxime ipse tanto immunditiarum gurgiti manum tradis! Immo et adhuc[e] superdicis[8]: *Habentes igitur promissionem istam, dilecti, emundemus nos ab omni inquinamento carnis et spiritus perficientes castimoniam in dei timore*[9]. 9 Oro, te, qui talia infigit mentibus nostris, revocaverat aliquem fornicatorem in ecclesiam? An ideo scribit[10] ne tibi hunc[f] revocasse videatur? Haec sicuti et praeteritis praescribere[11], ita et sequentibus praeiudicare debebunt. 10 In finem enim epistolae dicens: *ne rursus cum venero, humiliet me deus, et lugeam multos eorum, qui ante deliquerunt et paenitentiam non egerunt super immunditia, quam admiserunt, fornicatione et vilitate*[g][12], non utique recipiendos constituit,

[c] ita C, *infidelitas* B. — [d] ita Kroymann, *ut* cet. — [e] *immo et . . . adhuc* r pr. — [f] ita Kroymann, *nunc* cet. — [g] *utilitate* B.

[3] 2 Cor. 6, 14—16. — [4] i. e. omnino, indubitanter. — [5] eodem loco. — [6] Lev. 26, 12. — [7] 2 Cor. 6, 17. — [8] i. e. addis; Prax. 15 (p. 254, 20) superdicit ex abundanti: deum nemo vidit unquam; cfr. etiam Ulp. dig. XII 2, 13 extr. Eodem fere sensu *superducere* a Tertulliano usurpatur (infra c. 20, 1). — [9] 2 Cor. 7, 1. — [10] verte: Oder schreibt er es nicht vielmehr deshalb. — [11] i. e. occurrere (Einwendungen machen); cfr. Dirksen, Manuale s. v. *praescriptio* et *praescribere* (p. 747 squ.). — [12] 2 Cor. 12, 21. *Vilitate,* graece ἀσελγείᾳ; cfr. infra c. 18, 11: sine macula fornicationis ut sponsa, sine probro vilitatis ut emundata.

si paenitentiam inissent, quos in ecclesia inventurus erat, sed lugendos et sine dubio eiciendos, ut paenitentiam perderent. 11 Et ceterum non competit eum de communicatione aliquid hic ostendisse, qui eam supra luci et tenebris, iustitiae et iniquitati negarat. 12 Sed ignorant apostolum omnes isti, qui aliquid[13] contra naturam atque propositum hominis ipsius, contra formam et regulam doctrinarum eius intellegunt, ut sanctitatis omnis etiam ex semetipso magistrum, impuritatis omnis exsecratorem et expiatorem et ubique talem citius incesto quam alicui humaniori reo ecclesiam reddidisse praesumant.

16 Necesse est igitur usque[1] illis apostolum ostendi quem ego et in secunda Corinthiorem talem defendam, qualem et[a] in omnibus literis novi; qui et in prima primus omnium templum dei dedicavit: *Non scitis vos templum dei esse et in vobis dominum habitare*[2]*?* 2 Qui et templo sanciendo purificandoque aeditualem legem scripsit: *Si quis templum dei vitiaverit, vitiabit*[b] *illum deus, templum enim dei sanctum est, quod estis vos*[3]. 3 Age iam, quis omnino vitiatum a deo redintegrabit[c], id est *traditum satanae in interitum carnis*, cum idcirco substruxerit: *nemo seducat semetipsum*[4], id est, nemo praesumat vitiatum a deo redintegrari denuo posse? 4 Sicut rursus inter cetera, immo et ante cetera, moechos et fornicatores et molles et masculorum concubitores negans regnum dei consecuturos praemisit: *ne erraveritis*[5], scilicet si putaveritis eos consecuturos. 5 Quibus autem regnum adimitur, utique nec vita permittitur, quae inest regno. Etiam ingerens: *sed haec quidem fuistis, sed abluti estis, sed sanctificati estis in nomine domini Iesu Christi et in spiritu dei*

[a] ita B, om. cet. — [b] *vitiavit* B. — [c] ita ego, *redintegravit* cet.

[13] i. e. aliquid ab eo scriptum.

16 [1] i. e. continenter, perpetuo. — [2] 1 Cor. 3, 16. — [3] l. l. 17. — [4] l. l. 18. — [5] 1 Cor. 6, 9.

nostri, quanto[6] delicta ista ante lavacrum accepto facit[7], tanto post lavacrum inremissibilia constituit, siquidem denuo ablui non licet.

6 Agnosce et in sequentibus Paulum columnam immobilem disciplinarum: *Cibi ventri et venter cibis, deus et hunc et illos conficiet*[d]; *corpus autem non fornicationi, sed domino*[e] — *faciamus enim hominem*, ait deus, *ad imaginem et similitudinem nostram, et fecit hominem deus, ad imaginem et similitudinem dei fecit illum*[8] — *⟨et⟩ dominus corpori*[9] — *sermo*[f] *enim caro factus est*[10] —; *deus autem et dominum suscitavit et nos suscitabit*[g] *per virtutem suam*[11], propter corporis scilicet nexum cum illo. 8 Et ideo: *Non scitis corpora vestra membra Christi*[12]? — quia et Christus dei templum: *evertite templum hoc, et ego illud in triduo resuscitabo*[13]. — *Auferens membra Christi faciam membra fornicariae? Non scitis, quod qui adglutinatur fornicariae unum corpus efficitur, erunt enim duo in unam carnem; qui autem adglutinatur domino, unus est spiritus. Fugite fornicationem*[14]. — 9 Si revocabilem venia, quomodo fugiam, moechus denuo futurus[15]? Nihil profecero[h], si ergo[i16] eam fugero: unum ero corpus, cui communicando adglutinabor. — *Omne delictum, quod admiserit homo, extra*

[d] ita Latinius Roensch Kroymann (graece καταργήσει), *conficit* cet. — [e] ita Lat. Kroymann, *deo* cet.; graece ἀλλὰ τῷ κυρίῳ et Tert. adv. Marc. V 7 (p. 593, 16): 'sed domino'. — [f] ita Kroymann, *dominus corpori et sermo* cet.; graece καὶ ὁ κύριος τῷ σώματι et Tert. adv. Marc. l. l. 'et dominus corpori'. — [g] *suscitavit* B. — [h] ita C, *proficere* B. — [i] ita B, om. C et cet.

[6] supple: *magis*. Haec ellipsis in Tertulliani scriptis frequens est; cfr. supra ad c. 13, 6 et Nat. I 7 (p. 68, 15) quanto enim proni ad militiam, tanto ad mali fidem opportuni estis; Nat. II 12 (p. 116, 15) quanto diffusa res est, tanto substringenda nobis erit. — [7] i. e. benigne accipit = dimittit. Exhort. cast. 2: sic e contrario quae vult praecipit et accepto facit et aeternitatis mercede dispungit. — [8] Gen. 1, 27. — [9] 1 Cor. 6, 13. — [10] Ioh. 1, 14. — [11] 1 Cor. 6, 14. — [12] l. l. 15. — [13] Ioh. 2, 19. — [14] 1 Cor. 6, 15—18. — [15] i. e. cum secundum verba apostoli fornicariae adglutinatus in posterum moechus esse permaneam. — [16] Cfr. Liv. II 28, 5: 'Correpti consules cum, quid *ergo* se facere vellent, percrutarentur decernunt'. In

corpus est; qui autem fornicatur, in corpus suum peccat[17]. 10 Ac ne hoc dictum in licentiam fornicationis invaderes[18], ut in rem tuam, non domini delicturus, aufert te tibi, et Christo, sicut disposuerat, addicit[k]: *et non estis vestri*[19], statim apponens[l]: *Empti enim estis pretio*, sanguine scilicet domini, *glorificate et tollite deum*[m] *in corpore vestro*[20]. 11 Hoc qui praecipit, vide an ignoverit ei, qui dedecoraverit deum[n] et qui deiecerit[o] eum de corpore suo, et quidem per incestum. 12 Si vis omnem notitiam apostoli ebibere, ut intellegas, quanta secure censurae omnem silvam libidinum caedat et eradicet et excaudicet[21], ne quidquam de recidivo fruticare[p][22] permittat, aspice[q] illum a iusta fruge naturae, a matrimonii dico pomo, animas ieiunare cupientem: 13 *De quibus autem scripsistis: bonum est homini mulierem non contingere; sed propter fornicationem unusquisque uxorem suam habeat, vir uxori et uxor viro debitum reddat*[23]. 14 Huius boni fibulam[24] quis illum nesciat invitum relaxasse, ut fornicationi obviam esset[r]? Quam si cui indulsit vel indulget, utique consilium remedii sui infregit; et tenebitur[25] iam frenandis continentia[rr] coniugiis, si fornicatio, ob quam permittuntur, non timebitur; non enim timebitur, quae ignoscetur. 15 Et tamen ignovisse se profitetur matrimonii usum, non imperasse; vult enim omnes sibi esse aequales.

[k] *adiicit* B. — [l] ita Urs, *opponens* cet. — [m] ita Ciacconius, *dominum* cet.; graece τὸν θεόν et Tert. de res. carnis 16 (p. 47, 13): 'glorificate tollite *deum* in corpore vestro'. — [n] ita C, *dominum* B. — [o] *dedecoraverat . . . deiecerat* fortasse. — [p] *fructificare* B. — [q] *ut aspicias* B. — [r] *isset* fortasse cum Pamelio. De plusqu. coniunctivi pro imperf. coni. apud Tert. agit Hoppe, Syntax p. 96. — [rr] ita van der Vliet (p. 280), *continentiae* cet.

apodosi coniunctio *ergo* saepe apud Tertullianum legitur, ex gr. Ap. 47, 11: si de nostris sacramentis ut de prioribus, ergo meliora sunt nostra (etiam Ap. 2, 12; 12, 5). — [17] 1 Cor. 6, 18. — [18] Cfr. Paen. 2, 14 paenitentiam invadit; Coron. 4 Rebecca conspecto procul sponso velamen invasit. [19] 1 Cor. 6, 19. — [20] l. l. 20. — [21] i. e. evellat. — [22] i. e. germinare, frondescere. — [23] 1 Cor. 7, 1—3. — [24] Cfr. Coron. 11: ut voluntariis delictis fibulam laxet. — [25] i. e. obligabitur (Dirksen, Manuale p. 949).

Quando[s] autem licita ignoscuntur, inlicita qui sperant? Innuptis quoque et viduis bonum esse dicit exemplo eius perseverare; si vero deficerent, nubere, quia *praeest nubere quam uri*[26]. 16 Quibus, oro, ignibus deterius est uri: concupiscentiae an poenae? Atquin si fornicatio habet veniam, non urit[t] concupiscentia eius. Apostolum[u] autem magis est[27] poenae ignibus providere; quod si poena est, quae urit, ergo veniam non habet fornicatio, quam manet[v] poena. 17 Interea et divortium prohibens pro eo aut viduitatis perseverantiam aut reconciliationem pacis dominico praecepto adversus moechiam procurat, quia *qui dimiserit uxorem praeter causam moechiae, facit eam moechari, et qui dimissam a viro ducit, moechatur*[28]. 18 Quanta remedia spiritus sanctus instaurat, ne id scilicet denuo admittatur, quod ignosci denuo non vult? Iam si usquequaque optimum dicit homini sic esse: *iunctus es uxori, ne quaesieris solutionem*, ut moechiae locum non des; *solutus es ab uxore, ne quaesieris uxorem*[29], ut opportunitatem tibi serves; 19 *quod et si duxeris uxorem, et si nupserit virgo, non peccat, pressuram tamen carnis habebunt huiusmodi*[30]: et hic parcendo permittit. Ceterum *tempus in collecto constituit*[w 31]: *ut et qui habent uxores sic sint tamquam non habentes; praeterit enim habitus huius mundi*[32], iam scilicet non desiderantis: *crescite et multiplicamini*[33]. 20 Sic vult nos

[s] *Adae* B Hartel. — [t] ita Iunius, cfr. quae secuntur: 'poena est quae urit'; *erit* B o, *uritur* r pr. — [u] ita B, *apostoli* Gel et cet. — [v] *inuret* B, fort. rectum. — [w] *constitit* Kroymann et pr.

[26] 1 Cor. 7, 6—9. — [27] i. e. verisimilius seu congruentius est. Locutio *magis est*, vel cum *ut* vel cum acc. et inf., iurisconsultis usitatissima fuit (Dirksen p. 558); cfr. etiam Tert. de anima 31 (p. 351, 5): quanto magis erat, ut progressior reverteretur mille post annis. — [28] Matth. 5, 32. — [29] 1 Cor. 7, 27. — [30] l. l. 28. — [31] Haec verba Tertulliani, non apostoli sunt. Apud apostolum (1 Cor. 7, 29) enim legitur: ὁ καιρὸς συνεσταλμένος ἐστίν, quod vertit Cyprianus (test. III 11, Hartel p. 123, 15): 'tempus conlectum est' et Tertullianus: 'tempus in conlecto est' (Marc. V 7 et 8; Ux. I 5; Cult. fem. II 9; Monog. 7). — [32] 1 Cor. 7, 30. 31. — [33] Gen. 1, 28.

praeter sollicitudinem degere, quia *innupti de domino curent, quomodo placeant deo, nupti vero de mundo recogitent, quomodo placeant coniugio*[34]. 21 Sic melius facere pronuntiat virginis conservatorem quam erogatorem[35]; sic et illam beatiorem decernit, quae amisso viro fidem ingressa amaverit occasionem viduitatis[36]. 22 Si[x] haec omnia continentiae consilia ut divina commendat — *puto*, inquit, *et ego spiritum dei habeo*[37] —, quis iste est adsertor audacissimus omnis impudicitiae, moechorum et fornicatorum et incestorum plane fidelissimus advocatus, quibus honorandis suscepit hanc causam adversus spiritum sanctum, ut falsum testimonium recitet de apostolo eius? 23 Nihil tale Paulus indulsit, qui totam carnis necessitatem de probis etiam titulis obliterare conatur. Indulget sane non adulteria, sed nuptias; parcit sane matrimoniis, non stupris; temptat ne naturae quidem ignoscere, ne[y] culpae blandiatur; studet compescere benedictionis concubitum, ne meledictionis excusetur. 24 Hoc ei supererat, carnem vel, a sordibus purgare; a maculis enim non potest. Sed est hoc sollemne perversis et idiotis haereticis, iam et psychicis universis, alicuius capituli ancipitis occasionem adversus exercitum sententiarum instrumenti totius[38] armare[z 39].

17 Provoca ad apostolicam aciem, aspice epistolas eius: omnes pro pudicitia, pro castitate, pro sanctitate praetendunt[1], omnes in luxuriae et lasciviae et libidinis negotia

[x] ita B et G Esser (Theol. Revue 1907, 404), *sic* Urs o r pr. — [y] ita Gel, *quique* B, *quine* coni. Reiff. — [z] ita pr, *occasionem . . . armari* B, *occasione . . . armari* Gel o r.

[34] 1 Cor. 7, 32. 33. — [35] l. l. 35. — [36] l. l. 39. — [37] l. l. 40. — [38] i. e. totius scripturae sacrae. — [39] Cfr. Valent. 3 (p. 180, 18): hunc primum cuneum congressionis armabimus detectorem et designatorem totius conscientiae illorum; Anim. 24 (p. 337, 3): quod et solum armare potuissem ad testimonium plenae divinitatis.

17 [1] i. e. pugnant. Marc. II 6 (p. 312, 12) ut et contra malum ut fortior homo praetenderet; Marc. III 13 (p. 397, 22) et Iudas praetendet apud Hierusalem

iaculantur. 2 Quid denique et Thessalonicensibus scribit? *Advocatio enim nostra non ex seductione nec ex immunditia*[2]. Et: *Haec est voluntas dei, sanctimonia vestra, abstinere vos a fornicatione, scire unumquemque vas suum possidere in sanctimonia et honore, non in libidine concupiscentiae, sicut nationes, quae deum*[a] *ignorant*[3]. 3 Quid Galatae legunt? *Manifesta sunt opera carnis.* Quaenam ista? Inprimis posuit fornicationem immunditiam lasciviam: *quae praedico vobis, sicut praedixi, quod qui talia agunt, regnum dei non sunt consecuturi haereditate*[b][4]. 4 Romani vero quid magis discunt, quam non derelinquere dominum post fidem? *Quid ergo dicimus? perseveramus*[c] *in delinquentia, ut superet gratia? absit. Qui mortui sumus delinquentiae, quomodo vivemus in ea adhuc?* 5 *An ignoratis, quod qui tincti sumus in Christo in mortem eius sumus tincti? Consepulti ergo illi*[d] *sumus per baptismum in mortem, ut, sicut Christus resurrexit a mortuis, ita et nos in novitate vitae incedamus.* 6 *Si enim consepulti sumus simulacro mortis eius, sed et resurrectionis erimus, hoc scientes, quod vetus homo noster confixus est illi. Si autem mortui sumus cum Christo, credimus, quod et convivemus cum illo, scientes, quod Christus suscitatus a mortuis iam non moriatur, mors non iam dominetur eius;* 7 *quod enim mortuus est delinquentiae, mortuus est*

a *dominum* B. — b ita o, *haereditatem* B (secundum Reifferscheidium, *haereditate* sec. Oehlerum), *haereditati* C r pr. — c graece: τί ἐροῦμεν· ἐπιμένωμεν. — d ita Pam, *illi ergo* o, *ergo* (sine *illi*) cet.; graece συνετάφημεν οὖν αὐτῷ et Tert. de res. carnis 47 (p. 97, 2): 'consepulti ergo illi sumus per baptisma in mortem'.

(Vulgata Zach. 14, 14: 'et Iudas pugnabit contra Ierusalem'). — 2 1 Thess. 2, 3. — 3 l. l. 4, 3 s. — 4 Gal. 5, 21. Cfr. eundem locum apud Tert. de res. carnis 49 (p. 103, 7): 'quod qui talia agunt regnum dei non sint *haereditate* consecuturi'. *Haereditate possidere* saepe legitur in Vulgata versione (ex gr. Ier. 49, 1 et Ezech. 33, 24—26) et apud Tert. de res. carnis 49 (p. 102, 21); *haereditate capere* Ps. 36, 34; *haereditate acquirere* Ps. 68, 36.

semel; quod autem vivit, deo vivit. Ita et vos reputate vosmetipos mortuos quidem delinquentiae, viventes autem deo per Christum Iesum[5]. 8 Igitur semel Christo mortuo nemo potest, qui post Christum mortuus, delinquentiae et maxime tantae reviviscere; aut si possit fornicatio et moechia denuo admitti, poterit et Christus denuo mori. 9 Instat autem apostolus prohibens regnare delinquentiam in corpore nostro mortali, cuius infirmitatem carnis noverat: *Sicut enim exhibuistis membra vestra famula*[e] *immunditiae et iniquitati ⟨ad iniquitatem⟩*[f], *ita et nunc exhibete ea famula iustitiae in sanctimoniam*[6]. 10 Nam etsi habitare bonum in carne sua negavit[7], sed secundum legem literae in qua fuit, secundum autem legem spiritus cui nos adnectit liberat ab infirmitate carnis; *lex enim*, inquit, *spiritus vitae manumisit me*[g][8] *a lege delinquentiae et mortis*[9].

11 Licet enim ex parte ex Iudaismo disputare videatur, sed in nos dirigit integritatem et plenitudinem disciplinarum, propter quos laborantes in lege *miserit deus per carnem filium suum in similitudine carnis delinquentiae, et propter delinquentiam damnaverit delinquentiam in carne, uti ius legis*, inquit, *impleretur in nobis, qui non secundum carnem, sed secundum spiritum incedimus. Qui enim secundum carnem incedunt, ea quae carnis sunt sapiunt, et qui secundum spiri-*

[e] ita Gel, *famulari* B et cet.; graece δοῦλα et Tert. de res. carnis 47 (p. 96, 10): 'sicut exhibuistis membra vestra famula inmunditiae'. — [f] addunt Pam pr, om. cet.; graece καὶ τῇ ἀνομίᾳ εἰς τὴν ἀνομίαν et Tert. de res. l. l.: 'et iniquitatis ad iniquitatem'. — [g] ita ego (graece με secundum editionem von Soden et Tert. l. l. 46 [p. 94, 21]: 'lex enim spiritus vitae in Christo Iesu manumisit me'); *manum misit ea* B, *manumisit te* Gel et cet.

[5] Rom. 6, 1—11. — [6] l. l. 19. — [7] l. l. 7, 18. — [8] Legendum esse *me*, non *te*, patet etiam ex iis, quae antecedunt: 'Nam etsi bonum in carne *sua* negavit, . . . secundum autem legem spiritus cui *nos* adnectit'. — [9] Rom. 8, 2.

tum, ea quae sunt spiritus[10]. 12 Sensum autem carnis mortem adfirmavit esse[11], dehinc et inimicitiam [et][h] in deum[12], et *eos qui sunt in carne*, id est in sensu carnis, *deo placere non posse*[13], 13 et: *Si secundum carnem vivitis*, inquit, *futurum est ut moriamini*[14]. Quid autem intellegimus carnis sensum et carnis vitam, nisi quodcumque pudet pronuntiare? Cetera enim carnis et apostolus nominasset.

14 Proinde et Ephesiis pristina reputans de futuro monet: *In quibus et nos conversati sumus, facientes concupiscentias et voluptates carnis*[15]. Notans denique illos, qui se negassent, scilicet Christianos, ingratia[i 16], quod se tradidissent in operationem immunditiae omnis: *vos autem*, inquit, *non sic didicistis Christum*[17]. 15 Et iterum sic[k] dicit: *Qui furabatur, iam non furetur*[18], sed ⟨non⟩[l] et: 'qui moechabatur hactenus, non moechetur, et qui fornicabatur hactenus, non fornicetur.' Adiecisset enim et haec, si talibus veniam porrigere consuesset vel porrigi omnino voluisset, qui nec verbo pollui volens: 16 *Omnis*, inquit, *sermo turpis non procedat ex ore vestro*[19]; item: *Fornicatio autem et immunditia omnis ne nominetur quidem inter vos, sicut decet sanctos* — tanto abest[20] ut excusetur —, *hoc scientes quod omnis fornicator aut immundus non habeat dei regnum. Nemo vos seducat inanibus verbis; propter hoc venit ira dei super filios incredulitatis*[21]. 17 Quis seducit inanibus verbis, nisi qui contionatur remissibilem esse moechiam? Non intuens etiam fundamenta eius ab apostolo effossa[m], cum ebrietates et comessationes compescit,

[h] uncis inclusit pr. — [i] ita ego, *gratia* B, *gratia eo* Gel, *eo* C o r pr. — [k] *si* B. — [l] ita van der Vliet (p. 96), om. cet. — [m] *effusa* B.

[10] l. l. 3—5. — [11] l. l. 6. — [12] l. l. 7. — [13] l. l. 8. — [14] l. l. 13. — [15] Eph. 2, 3. — [16] *Notare* c. abl. significat: accusare vel arguere. Cic. pro Quinctio 31, 99 ne is . . . dedecore macula turpissimaque ignominia notetur; Cic. pro Balbo 25 luxuria Cornelii non crimine aliquo libidinis sed communi maledicto notabatur. — *Ingratia* i. e. ingratus animus (Undankbarkeit); cfr. supra ad Paen. 1, 4. — [17] Eph. 4, 20. — [18] l. l. 28. — [19] l. l. 29. — [20] supra ad c. 13, 6. — [21] Eph. 5, 3. 5. 6.

sicut et hic: *Et nolite inebriari vino, in quo est luxuria*[22].
18 Demonstrat et Colossensibus, quae membra mortificent super terram: fornicationem immunditiam libidinem concupiscentiam malam et turpiloquium[23]. Concede[24] iam tot ac talibus sententiis unum illud, quod tenes; pauca multis, dubia certis, obscura manifestis adumbrantur. 19 Etiam si pro certo apostolus Corinthio illi fornicationem donasset, esset aliud, quod semel contra institutum suum pro ratione temporis faceret: circumcidit Timotheum solum et tamen abstulit circumcisionem[25].

18 Sed haec, inquit, ad interdictionem pertinebunt omnis impudicitiae et addictionem[a] omnis pudicitiae, salvo tamen loco veniae, quae non statim denegatur, si delicta damnantur, quando[1] veniae tempus cum damnatione concurrat, quam excludit.
2 Sequebatur[2] et hoc psychicos sapere, et ideo reservavimus huic loco, quae aperte ad communicationem ecclesiasticam causis eiusmodi negandam etiam antiquitus cauta sunt.
3 Nam et in proverbiis Salomon, quae Παροιμίας dicimus, specialiter de moecho nusquam[b] expiabili: *Moechus autem,* inquit, *per indigentiam sensuum perditionem animae suae adquirit, dolores et dehonestationes sustinet. Ignominia autem eius non abolebitur in aevum; plena enim zeli indignatio viro non parcet in die iudicii*[3]. 4 Hoc si de ethnico putaveris dictum, certe de fidelibus iam audisti per Esaiam: *Excedite de medio eorum et separamini, et immundum ne tetigeritis*[c][4]. Habes statim[5] in Psalmis beatum virum, *qui non abierit in consilio impiorum nec in via peccatorum steterit et in cathedra pestilentiae non sederit*[6]. 5 Cuius et postea vox: *Non sedi cum consessu*[d] *vanitatis*

[a] *ad indictionem* Lat. r. — [b] *numquam?* — [c] ita Pam o r, *egeritis* B pr. — [d] *consensu* B.

[22] l. l. 5, 18. — [23] Col. 3, 5. — [24] *concedere* alicui aliquid = in favorem alicuius aliquid dimittere. — [25] Act. 16, 3.

18 [1] i. e. quoniam (Hoppe p. 78). — [2] nostrum: Es lag nahe (facile fieri poterat). — [3] Prov. 6, 32—34. — [4] Is. 52, 11; 2 Cor. 6, 17. — [5] i. e. initio. — [6] Ps. 1, 1.

et cum inique agentibus non introibo; odivi ecclesiam malignantium[e] *et cum impiis non sedebo.* Et: *Lavabo cum innocentibus manus meas et altare tuum circumdabo, domine*[7], ut solus plures[8], quoniam quidem[f]: *cum sancto sanctus eris, et cum viro innocente innocens eris, et cum electo electus eris, et cum perverso perversus eris*[9]. 6 Et alibi: *Peccatori autem dicit dominus: Ut quid*[10] *tu exponis iustificationes meas et adsumis testamentum meum per os tuum? Si videbas furem, currebas cum eo et cum adulteris portionem tuam ponebas*[11]. 7 Hinc igitur informatus et apostolus: *Scripsi,* inquit, *vobis in epistola, non commisceri fornicatoribus, non utique fornicatoribus huius mundi,* et reliqua; *ceterum*[12] *oportebat vos exire de mundo.* 8 *Nunc autem scribo vobis, si quis frater nominatur in vobis fornicator aut idololatres* — quid enim tam coniunctum? — *aut fraudator* — quid enim tam propinquum? — et cetera, *cum talibus ne cibum quidem sumere*[13], nedum eucharistiam, *quoniam*[g] scilicet et *fermentum modicum totam desipit*[h] *conspersionem*[14]. 9 Item ad Timotheum: *Manus nemini cito imponas neque communices delictis alienis*[15]. Item ad Ephesios: *Nolite ergo participes esse eorum: fuistis enim aliquando tenebrae*[16]; 10 et adhuc pressius[17]: *Nolite communicare operibus infructuosis tenebrarum, immo et revincite ea; quae enim in occulto ab eis fiunt, turpe est et dicere*[i][18]. 11 Quid

[e] *hoc de ecclesia male agentium* B. — [f] *quod quid est* B. — [g] *modicam* B. — [h] *despicit* B; vide supra c. 13, 25. — [i] ita (*et dicere*) Kroymann pr (graece: αἰσχρὸν καὶ λέγειν), *edicere* B.

[7] Ps. 25 (26), 4—6. — [8] i. e. unus pro multis. — [9] Ps. 17 (18), 26 s. — [10] Locutio *ut quid* (ἵνα τί = quare) saepe in Itala et Vulgata legitur (Roensch. Itala und Vulgata² 253 s.; Hoppe p. 145 adn. 1), aliquotiens etiam apud Tertullianum in locis ex s. scriptura petitis (Pud. 2, 9 et 18 6; Prax. 30 p. 287, 9), semel apud s. Cyprianum (ep. 75, 25, Hartel p. 868, 28), bis apud Ps.-Cypr. de singularitate clericorum c. 7 (ed. Hartel p. 179, 25 et 26). — [11] Ps. 49 (50), 16. 18. — [12] i. e. alioquin (Hoppe p. 109). — [13] 1 Cor. 5, 9—11. — [14] 1 Cor. 5, 6. — [15] 1 Tim. 5, 22. — [16] Eph. 5, 7 s. — [17] i. e. fortius, adcuratius. — [18] Eph. 5, 11 s.

turpius impudicitiis? Si autem et ab otiose incedente fratre denuntiat subduci Thessalonicensibus[19], quanto magis et a fornicatore? Haec enim consultata sunt Christi ecclesiam diligentis, qui *se pro ea tradidit, uti eam sanctificet emundans lavacro aquae in verbo et*[k] *sistat sibi ecclesiam gloriosam non habentem maculam aut rugam,* utique post lavacrum, *sed sit sancta et sine opprobrio*[20], exinde scilicet sine ruga vetustatis ut virgo, sine macula fornicationis ut sponsa, sine probro vilitatis ut emundata. 12 Quid, si et hic respondere concipias, adimi quidem peccatoribus vel maxime carne pollutis communicationem, sed ad praesens, restituendam scilicet ex paenitentiae ambitu, secundum illam clementiam dei, qua mavult[l] peccatoris paenitentiam quam mortem? 13 Hoc enim fundamentum opinionis vestrae usquequaque pulsandum est. Dicimus itaque, clementiae divinae si adesse[m][21] competisset demonstrationem sui etiam post fidem lapsis, ita apostolus diceret: '*Nolite communicare operibus tenebrarum*[22], nisi paenitentiam egerint; et *cum talibus ne cibum quidem sumere*[23], nisi posteaquam caligas fratrum volutando deterserint; et *qui templum dei vitiaverit, vitiabit illum deus*[n][24], nisi omnium focorum cineres in ecclesia de capite suo excusserit'. 14 Debuerat enim quae damnaverat proinde[25] determinasse, quonam usque et sub qua[o] condicione damnasset, si temporali et condicionali et non perpetua severitate damnasset. 15 Porro[26] cum in omnibus epistolis

[k] ita B r, *ut* Gel o pr (graece ἵνα). — [l] ita Urs, *qua ei vult* B, *quae mavult* Gel o r pr; cfr. infra c. 18, 17: 'clementia illa dei malentis paenitentiam peccatoris quam mortem'. — [m] ita ego, *ita esse* B r pr, *cavisse* o, *statuisse* coniecit r, *iterasse* Klussmann. — [n] om. B. — [o] ita Urs r pr, om. B o.

[19] 2 Thess. 3, 6. — [20] Eph. 5, 25—27. — [21] i. e. praesto esse; cfr. Anim. 10 (p. 312, 16) nam et animalibus non omnibus utrumque adesse; Pat. 12 (p. 19, 3) sic et illis dominicarum similitudinum exemplis de paenitentia salvis adest. — [22] Eph. 5, 11. — [23] 1 Cor. 5, 11. — [24] 1 Cor. 3, 17. — [25] eodem modo. — [26] i. e. atenim (Hoppe p. 113).

et post fidem talem prohibeat admitti, et admissum a communicatione[p] detrudat sine spe condicionis ullius aut temporis, nostrae magis sententiae adsistit, eam paenitentiam ostendens dominum malle, quae ante fidem, quae ante baptisma morte peccatoris potior habeatur, semel diluenda[q][27] per Christi gratiam semel pro peccatis nostris morte functi. 16 Nam hoc etiam in sua persona apostolus statuit. Adfirmans enim Christum ad hoc venisse, ut peccatores salvos faceret, quorum primus ipse fuisset, quid adicit? *Et misericordiam sum consecutus, quoniam ignorans feci in incredulitate*[28]. 17 Ita clementia illa dei malentis paenitentiam peccatoris quam mortem ad ignorantes adhuc et adhuc incredulos spectat, quorum causa liberandorum venerit Christus, non qui iam deum norint et sacramentum didicerint fidei. 18 Quod si clementia dei ignorantibus adhuc et infidelibus competit, utique et paenitentia ad se clementiam invitat, salva illa paenitentiae specie post fidem, quae aut levioribus delictis veniam ab episcopo consequi poterit aut maioribus et inremissibilibus a deo solo.

19 Sed quonam usque de Paulo, quando etiam Iohannes nescio quid diversae parti supplaudere videatur? quasi in Apocalypsi manifeste fornicationi posuerit paenitentiae auxilium, ubi ad angelum Thyatirenorum spiritus mandat habere se adversus eum, quod mulier[a] Iezabel, *quae se propheten dicit, et docet atque*[b][1] *seducit servos meos ad fornicandum et edendum de*

p *ad communicationem* B. — q ita ego, *diluendae* B, *diluendi* Gel et cet.
a ita B, *quod teneret mulierem* C et cet. — b ita ego, *dicit et docet. atque* cet.

[27] Sensus est: Sicut Christus semel pro peccatis nostris mortuus est, ita mors peccatoris semel, i. e. solo baptismate, diluenda est. De locutione *mortem diluere* cfr. Bapt. 2 (p. 202, 5) et lavacro dilui mortem; Anim. 50 (p. 381, 15) plane Stygias paludes poeta tradidit mortem diluentes. — [28] 1 Tim. 1, 13.

19 [1] Apoc. 2, 20: Ἀλλὰ ἔχω κατὰ σοῦ, ὅτι ἀφεῖς τὴν γυναῖκα Ἰεζάβελ, ἡ λέγουσα ἑαυτὴν προφῆτιν, καὶ διδάσκει καὶ πλανᾷ τοὺς ἐμοὺς δούλους.

idolothytis. 2 *Et largitus sum illi temporis spatium, ut paenitentiam iniret, nec vult eam inire nomine fornicationis. Ecce dabo eam in lectum et moechos eius cum ipsa in maximam pressuram, nisi paenitentiam egerint operum eius*[2]. 3 Bene autem, quod apostolis et fidei et disciplinae regulis convenit: *sive enim ego*, inquit, *sive illi, sic praedicamus*[3]. Totius itaque sacramenti[4] interest, nihil credere ab Iohanne concessum, quod a Paulo sit denegatum. 4 Hanc aequalitatem spiritus sancti qui observaverit, ab ipso deducetur in sensus eius. Haereticam enim feminam, quae quod didicerat a Nicolaitis docere susceperat, in ecclesiam latenter introducebat et merito ad paenitentiam urgebat. 5 Cui enim dubium est haereticum institutione deceptum, cognito postmodum casu et paenitentia expiato, et veniam consequi et in ecclesiam redigi? Unde et apud nos, ut ethnico par, immo et super ethnicum, haereticus etiam per baptisma veritatis utroque nomine purgatus admittitur[5]. 6 Aut si certus es, mulierem illam post fidem vivam in haeresin[c] postea exspirasse, ut non quasi haereticae, sed quasi fideli peccatrici cui[d][6] veniam ex paenitentia vindices[e], sane agat paenitentiam, sed in finem moechiae[7] non tamen et restitutionem consecutara. Haec enim erit paenitentia, quam et nos deberi quidem agnoscimus multo magis, sed de venia deo reservamus.

7 Denique ea[f][8] Apocalypsis in posterioribus propudiosos et fornicatores, sicut timidos et incredulos et homicidas et veneficos et idololatras, qui tale quid in fide fuerint, in sta-

c haeresi B. — d om. Gel o pr. — e *vindicet* Gel pr. — f om. Hartel pr.

Cypr. ep. 55, 22: *Habeo adversus te multa, quod uxorem tuam Iezabel, quae se dicit prophetin, sinis docere et seducere servos meos.* De locutione *et — atque* cfr. Thes. l. lat. II 1055; Tert. scorpiace 9 (p. 162, 11): et de deo aliam ac proinde de disciplina. — [2] Apoc. 2, 20—22. — [3] 1 Cor. 15, 11. — [4] religionis Christianae. — [5] Eos, qui in haeresi baptizati erant, Montanistae denuo baptizando et a gentilitate et ab haeresi expiabant. — [6] i. e. alicui. — [7] i. e. ut moechari desinat. — [8] ea = eadem; cfr. Apol. 23, 1 ea potestas; 25, 10 eam gratiam; 50, 2 ea victoria

gnum ignis sine ulla condicionali damnatione decrevit. 8 Non enim de ethnicis videbitur sapere, cum de fidelibus pronuntiarit: *Qui vicerint, hereditatem habebunt istam, et ero illis deus et illi mihi in filios;* et ita subiunxerit: *timidis autem et incredulis et propudiosis et fornicatoribus et homicidis et veneficis et idololatris particula in stagno ignis et sulphuris, quod est mors secunda*[9]. 9 Sic et rursus: *Beati qui ex praeceptis agunt*[10], *ut in lignum vitae habeant potestatem et in portas ad introeundum in sanctam civitatem: canes venefici fornicatores homicidae*[g] *foras*[11], utique qui non ex praeceptis agant; illorum est enim foras dari, qui intus fuerunt. Ceterum *quid mihi eos, qui foris sunt, iudicare*[12]*?* praecesserat.

10 De epistola quoque Iohannis carpunt[13]. Statim[14] dictum[h] est: *Sanguis filii eius emundat nos ab omni delicto.* Semper ergo et omnifariam delinquimus[i], si semper et ab omni delicto emundat nos ille[15]? aut si non semper, non etiam post fidem, et si non ab ⟨omni⟩[k] delicto, non etiam a fornicatione. 11 Unde autem exorsus est? Lumen praedixerat deum et tenebras non esse in illo et mentiri nos, si dicamus nos communionem habere cum eo et in tenebris incedamus. *Si vero,* inquit, *in lumine incedamus, communionem cum eo habebimus*[16], *et sanguis Iesu Christi domini nostri emundat nos ab omni delicto*[17]. 12 Ergo in lumine incedentes delinquimus et in lu-

[g] ita ego, *fornicator homicidae* B, *fornicator homicida* Gel et cet.; graece: καὶ οἱ πόρνοι καὶ οἱ φονεῖς. — [h] ita van der Vliet (p. 280); ceteri interpungunt: 'carpunt statim. Dictum'. — [i] ita B, *delinquemus* Gel et cet. — [k] add. van der Vliet (p. 96), om. cet.

[9] Apoc. 21, 7 s. — [10] Apoc. 22, 14: μακάριοι οἱ ποιοῦντες τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ (ed. von Soden 1913); μακάριοι οἱ πλύνοντες τὰς στολὰς αὐτῶν (ed. Nestle): Vulgata: beati qui lavant stolas suas in sanguine agni. — [11] Apoc. 22, 14. 15. — [12] 1 Cor. 5, 12. — [13] i. e. excerpunt seu eligunt sententias in suam rem facientes. — [14] i. e. initio epistulae (1 Ioh. 1, 7); cfr. supra c. 18, 4: habes statim in psalmis. — [15] Hoc loco signum interrogationis posui. Etiam infra (nr. 15) auctor post interrogationem pergit: 'aut si'. — [16] graece: κοινωνίαν ἔχομεν μετ᾽ ἀλλήλων. — [17] 1 Ioh. 1, 7.

mine delinquentes emundabimur? nullo pacto. Qui enim delinquit, non in lumine est, sed in tenebris. Unde et ostendit, quomodo emundabimur a delicto in lumine incedentes, in quo delictum agi non potest: a deo sic emundari nos ait, non quasi delinquamus, sed quia non delinquamus. 13 Incedentes enim in lumine, tenebris vero non communicantes emundati agemus, non deposito, sed non admisso delicto. Haec est enim vis dominici sanguinis, ut quos iam ⟨a⟩[l] delicto mundarit et exinde in lumine constituerit, mundos exinde perstare[m][18] si in lumine incedere perseveraverint.

14 Sed subicit, inquis: *Si dicamus nos delictum non habere, seducimus nosmetipsos, et veritas non est in nobis. Si confitemur delicta nostra, fidelis et iustus est, ut dimittat ea nobis et emundet nos ab omni iniustitia*[19]. 15 Numquid ab immunditia? Aut[n] si ita est, ergo et ab idololatria! Sed aliud in sensu est. Ecce enim et rursus: *Si dicamus,* ait, *nos non deliquisse, mendacem facimus illum, et sermo eius non est in nobis*[20]. 16 Et[o] amplius: *Filioli, haec scripsi vobis, ne delinquatis, et si deliqueritis, advocatum habemus apud deum patrem, Iesum Christum iustum, et ipse placatio est pro*

[l] add. Lat. — [m] ita B Hartel, *praestet* Gel et cet. — [n] *at* r. — [o] ita van der Vliet (p. 280), *eo* cet.; cfr. 'et rursus' c. 19, 7 et 15.

[18] Quod scripsit Gelenius *praestet* non placet; quid enim significat: 'ut quos iam a delicto mundarit . . . mundos exinde praestet'? At verbum *perstare*, quod Gangneius exhibet, optime quadrat in hunc locum, praesertim cum sequatur: 'si in lumine incedere *perseveraverint*'. Porro coniunctio *ut* cum acc. et inf. saepe legitur in vetere versione Itala (Roensch, Itala u. Vulg.[2] 445), sed et aliis locis, ex. gr. ter apud s. Cyprianum (sententiae episc. 4, Hartel p. 438, 4; l. l. 73, p. 458, 2: ep. 72, 2, p. 776, 15). Fortasse autem eo loco, de quo hic agitur, Tertullianus *ut* posuit pro *scilicet* vel *quippe*, quomodo scribit *ut qui* (c. 20, 2) pro *utpote qui*; cfr. Liv. V 15: 'Sic igitur libris fatalibus, sic disciplina Etrusca traditum esse, *ut* quando aqua Albana abundasset, tum, si eam Romanus rite emisisset, victoriam de Veientibus dari'; item s. Cyprianus ep. 57, 5 (p. 655, 9): 'placuit nobis . . . *ut* quia hostis nobis imminere praenuntiatur et ostenditur, conligere intra castra milites Christi . . . pacem lapsis dare'. — [19] 1 Ioh. 1, 8. 9. — [20] l. l. 10.

delictis nostris[21]. Secundum haec, inquis, et delinquere nos et veniam habere constabit. 17 Quid ergo fiet, cum procedens aliud invenio? Negat enim nos omnino delinquere, et in hoc plurimum tractat, ut nihil tale concedat, proponens semel a Christo delicta deleta, non habitura postea veniam, in quo hos[p] sensus[22] ad admonitionem castimoniae demandat[23]: 18 *Omnis*, inquit, *qui habet spem istam, castificat semetipsum, quia et ille castus est. Omnis qui facit delictum et inquitatem facit, et delictum est iniquitas; et scitis quod ille manifestatus sit, ut auferat delicta*, utique hactenus admittenda. 19 Siquidem subiungit: *Omnis qui manet in illo, non delinquit*[q]. *Omnis qui delinquit, neque vidit neque cognovit eum. Filioli, nemo vos seducat. Omnis qui facit iustitiam, iustus est, sicut et ille iustus est; qui facit delictum, ex diabolo est, quoniam*[r] *diabolus a primordio delinquit. In hoc enim manifestatus est filius dei, ut solvat opera diaboli*[24]. 20 Nam et solvit liberans hominem per lavacrum, donato ei chirographo mortis[25]. Et ideo *omnis, qui ex deo nascitur, non facit delictum, quia semen dei manet in illo, et non potest delinquere, quia ex deo natus est. In hoc manifesti sunt filii dei et filii diaboli*[26]; 21 in quo, nisi illi non delinquendo, ex quo de deo nati sunt, isti delinquendo, quia de diabolo sunt, proinde[s] atque si numquam sint ex deo

p ita Kroymann, *in quae nos* B, *in quo nos* cet. — q ita Pam Rigaltius o, *delinquat* B, *delinquet* Gel r pr; graece (1 Ioh. 3, 6): πᾶς ὁ ἐν αὐτῷ μένων οὐχ ἁμαρτάνει. v. Soden, Das Neue Test. p. 575: 'omnis qui in eo permanet non peccat'. — r ita C, *quod* B. — s ita B o, *perinde* Urs r pr. *Proinde ac* et *perinde ac* promiscue usurpantur (Kühner, Ausführl. Gramm. II 2, 1914, p. 19), praesertim a Tertulliano.

21 1 Ioh. 2, 1. 2. — 22 i. e. hos locos sacrae scripturae; cfr. infra c. 19, 26: et illi praestruebat hos sensus dicturus in fine manifestius; Ieiun. 2 (p. 276, 21): his et huiusmodi sensibus eo iam subtiliter tendunt. — 23 proponit vel praedicat; cfr. Marc. III 5 (p. 381, 25) scripturarum formam et ut ita dixerim naturam demandare; Marc. III 8 (p. 389, 24) mors Christi negatur, quam tam inpresse apostolus demandat; Res. carnis 57 (p. 117, 12) non iteravit sententiam sed differentiam demandavit. — 24 1 Ioh. 3, 3—8. — 25 Col. 2, 14. — 26 1 Ioh. 3, 9 s.

nati? Quod si dicit: *qui non est iustus, ex deo non est*[27], qui non pudicus, quomodo rursus ex deo fiet, quia[t] iam esse desiit?

22 Iuxta est igitur, ut excidisse sibi dicamus Iohannem in primore[u] quidem epistola[28] negantem nos sine delicto esse, nunc vero praescribentem non delinquere omnino, et illic quidem aliquid de venia blandientem, hic vero districte negantem filios dei quicumque delinquerint. 23 Sed absit. Nam nec ipsi excidimus a qua digressi sumus distinctione delictorum; et hic enim illam Iohannes commendavit, quod sint quaedam delicta cotidianae incursionis, quibus omnes simus obiecti. 24 Cui enim non accidet aut irasci inique et ultra solis occasum aut et manum immittere aut facile maledicere aut temere iurare aut fidem pacti destruere aut verecundia aut necessitate mentiri? In negotiis, in officiis, in quaestu, in victu, in visu, in auditu quanta temptamur? ut si nulla sit venia istorum, nemini salus competat. Horum ergo erit venia per exoratorem patris Christum. 25 Sunt autem et contraria istis, ut graviora et exitiosa, quae veniam non capiant: homicidium idololatria fraus negatio blasphemia, utique et moechia et fornicatio, et si qua alia violatio templi dei. Horum ultra exorator non erit Christus; haec non admittet omnino, qui natus ex deo fuerit, non futurus dei filius, si admiserit. 26 Ita Iohannis ratio constabit diversitatis, distinctionem delictorum disponentis, cum delinquere filios dei nunc adnuit, nunc abnuit. 27 Prospiciebat enim clausulam literarum suarum et illi praestruebat hos sensus, dicturus in fine manifestius: *Si quis scit fratrem suum delinquere delictum non ad mortem, postulabit, et dabit ei vitam dominus, qui non ad mortem delinquit; est enim delictum ad mortem; non de eo dico, ut quis postulet*[29]. 28 Meminerat et ipse Hieremiam prohibitum

t ita ego, *qui* cet. omnes. — u *priore* B.

27 1 Ioh. 3, 10. — 28 i. e. initio epistulae. — 29 1 Ioh. 5, 16.

a deo deprecari pro populo mortalia delinquente[30]. *Omnis iniustitia delictum est, et est delictum ad mortem; scimus autem, quod omnis, qui ex deo natus sit, non delinquit*[31], scilicet delictum quod ad mortem est. Ita nihil iam superest, quam aut neges moechiam et fornicationem mortalia esse delicta, aut inremissibilia fatearis, pro quibus nec exorare permittitur.

20 Disciplina igitur apostolorum proprie quidem instruit ac determinat[a] principaliter sanctitatis omnis erga templum dei antistitem[b] et ubique de ecclesia eradicantem omne sacrilegium pudicitiae[c 1] sine ulla restitutionis mentione. Volo tamen ex redundantia[2] alicuius etiam comitis apostolorum testimonium superducere[3], idoneum confirmandi de proximo iure disciplinam magistrorum. 2 Exstat enim et Barnabae titulus ad Hebraeos, a deo satis auctorati viri, ut quem Paulus iuxta se constituerit in abstinentiae tenore: *aut ego solus et Barnabas non habemus operandi potestatem*[4]*?* Et utique receptior apud ecclesias epistola Barnabae[5] illo apocrypho ‚Pastore' moechorum[6]. 3 Monens itaque discipulos, omissis omnibus initiis ad perfectionem magis tendere nec rursus fundamenta paenitentiae iacere ab operibus mortuorum: *Impossibile est enim,* inquit, *eos, qui semel inluminati sunt et donum caeleste gustaverunt et participaverunt spiritum sanctum et verbum dei dulce gustaverunt, occidente iam aevo*[7] *cum exciderint, rursus*

a ita Gel, *instrumenta determinant* B. — b ita Gel, *sanctitatem et* B. — c *inpudicitiae* Lat. Kellner r.

30 Ier. 7, 16; 11, 14; 14, 11. — 31 1 Ioh. 5, 17 s.

20 1 *Sacrilegium pudicitiae* est violatio pudicitiae; cfr. Res. carnis 42 (p. 87, 25) fundamenta tot veterum sepulturarum sacrilega: Cod. Iust. 9, 9, 29 (30) sacrilegos autem nuptiarum gladio puniri oportet. — 2 alibi *ex abundanti* (Ap. 16, 14; Coron. 7; Ux. I 8). — 3 supra ad c. 15, 8. — 4 1 Cor. 9, 6. — 5 i. e. epistula canonica Ad Hebraeos, de qua s. Hieronymus (de script. eccles. 5) ita narrat: Epistula autem quae fertur ad Hebraeos non eius (Pauli) creditur propter stili sermonisque dissonantiam, sed vel Barnabae iuxta Tertullianum squ. — 6 supra ad c. 10, 12. — 7 graece: δυνάμεις τε μέλλοντος αἰῶνος; Vulgata: virtutesque saeculi futuri.

revocari[8] *in paenitentiam, refigentes cruci in semetipsos filium dei et dedecorantes.* 4 *Terra enim, quae bibit saepius devenientem in se humorem et peperit herbam aptam his, propter quos et colitur, benedictionem dei consequitur; proferens autem spinas reproba et maledictioni proxima, cuius finis in exustionem*[9]. 5 Hoc qui ab apostolis didicit et cum apostolis docuit, numquam moecho et fornicatori secundam paenitentiam promissam ab apostolis norat; optime enim legem interpretabatur et figuras eius iam in ipsa veritate servabat.

6 Ad hanc denique speciem disciplinae de leproso cautum fuit: *Si autem varietas effloruerit in cutem et totam cutem texerit a capite usque ad pedes per omnem conspectum, et sacerdos, cum viderit, emundabit eum, quoniam*[d] *convertit in album, mundus est. Qua vero die visus fuerit in eiusmodi color vivus, inquinatus est*[10]. 7 Conversum enim hominem de pristino carnis habitu in candorem fidei, quae vitium et macula aestimatur in saeculo, et totum novatum mundum voluit[e] intellegi, qui iam non sit varius, non sit de pristino et novo aspersus; si vero post abolitionem in vetustatem[11] aliquid ex illa revixerit rursum in carne eius, quod emortuum delicto habebatur, immundum iudicari nec expiari iam a sacerdote. Ita moechia de pristino recidiva et unitatem novi coloris, a quo fuerat exclusa, commaculans immundabile est vitium.

8 Item de domo: *Si quae maculae et cavositates adnuntiatae in parietibus sacerdoti fuissent, priusquam introiret ad inspiciendam eam, iubet auferri de domo omnia, ita immunda non futura quae domus essent.* 9 *Dehinc introgressus sacerdos, si invenisset cavositates viridicantes vel rubescentes et aspectum earum humiliorem citra parietinam formam, exiret ad ianuam et secerneret domum illam septem diebus. Dehinc*

[d] *quod* B. — [e] ita C, om. B.

[8] graece: ἀνακαινίζειν, i. e. renovari. — [9] Hebr. 6, 4—8. — [10] Lev. 13, 12—14. — [11] *in vetustatem* pertinet ad *revixerit*.

die septima regressus, si animadvertisset diffusum in parietibus tactum illum, imperaret extrahi eos lapides, in quibus tactus leprae fuisset, et abici extra civitatem in locum immundum et sumi alios lapides politos et solidos et reponi loco pristinorum et pulvere alio inliniri domum[12]. 10 Oportet enim, cum pervenitur ad summum sacerdotem patris Christum, de domo hominis nostri in tempore hebdomadis auferri omnia impedimenta prius, ut munda sit quae remanet domus, caro et anima, et ubi introierit eam sermo dei et invenerit maculas ruboris et viroris, extrahi statim et abici foras sensus mortiferos et cruentos — nam et Apocalypsis viridi equo mortem, russeo autem proeliatorem imposuit — proque illis politos et in compaginem aptos et firmos substrui lapides, quales in Abrahae filios[f] fiunt, ut ita homo habilis deo sit. 11 Quod si post recuperationem et reformationem rursus sacerdos animadverterat[g] in eadem domo de pristinis cavis[h] aliquid et maculis, immundam eam pronuntiavit et iussit deponi materias et lapides et omnem structuram eius et abici in locum immundum. 12 Hic erit homo, caro atque anima, qui post baptisma et introitum sacerdotum reformatus denuo resumit scabra et maculas carnis, et abicitur extra civitatem in locum immundum, deditus scilicet satanae in carnis interitum, nec amplius reaedificatur in ecclesia post ruinam. 13 Sic et de famulae concubitu, quae homini esset reservata, necdum redempta, necdum liberata: *prospicietur,* inquit, *illi et non morietur, quia nondum est manumissa cui servabatur*[13]. Nondum enim caro a Christo manumissa, cui servabatur[i], impune contaminabatur; ita[14] iam manumissa non habet veniam.

[f] add. r pr. — [g] ita Kroymann, *animadverterit* cet. — [h] ita Lat. r pr (cfr. supra c. 20, 8: maculae et cavositates), *causis* B o. — [i] *ut* addunt van der Vliet (p. 280) et Kroymann.

[12] Lev. 14, 36—42. — [13] Lev. 19, 20. — [14] i. e. itaque; hanc significationem vox *ita* saepissime habet apud Tertullianum (ex. gr. Apol. 1, 5; 3, 3; 22, 9; 23, 16).

21 Haec si apostoli magis norant, magis utique curabant; sed et in hunc iam gradum decurram, excernens inter doctrinam apostolorum et potestatem. Disciplina hominem gubernat, potestas adsignat[1]. Sed rursum quid potestas? spiritus, spiritus autem deus[a]. 2 Quid autem docebat? non communicandum operibus tenebrarum. Observa quod iubet. Quis autem poterat donare delicta? Hoc solius ipsius est: *quis enim dimittit delicta, ni solus deus*[2]*?* Et utique mortalia, quod[b] in ipsum fuerint admissa et in templum eius[3]; 3 nam tibi quae in te reatum habeant, etiam septuagies septies iuberis indulgere in persona Petri. Itaque si et ipsos beatos apostolos tale aliquid indulsisse constaret, cuius venia a deo, non ab homine competeret, non ex disciplina, sed ex potestate fecissent[c][4]. 4 Nam et mortuos suscitaverunt, quod deus solus, et debiles redintegraverunt, quod nemo nisi Christus, immo et plagas inflixerunt, quod noluit Christus; non enim decebat eum saevire qui pati venerat. Percussus est Ananias et Elimas, Ananias morte et[d] Elimas caecitate, ut hoc ipsum probaret[e], Christum et haec facere potuisse.

5 Sic et prophetae caedem et cum ea moechiam paenitentibus ignoverant, quia et severitatis documenta fecerunt. Exhibe igitur et nunc mihi, apostolice[5], prophetica exempla, ut[f] agnoscam divinitatem, et vindica tibi delictorum eiusmodi remittendorum potestatem. 6 Quod si disciplinae solius officia sortitus es nec imperio praesidere, sed ministerio, quis aut quantus es indulgere, qui neque prophetam nec apostolum exhibens cares ea virtute, cuius est indulgere?

[a] ita Lat., *seorsum quod potestas spiritus autem deus* B. — [b] ita B, *quae* Gel et cet. — [c] *fecisse* B. — [d] ita B, om. Gel et cet. — [e] ita B, *hoc ipsum probaretur* C et cet. — [f] ita o r, *et* B pr.

21 [1] sigillo inpresso distinguit. — [2] Marc. 2, 7. — [3] Cfr. supra c. 19, 24: Sunt autem et contraria istis, ut graviora et exitiosa, quae veniam non capiant, homicidium . . . et si qua alia violatio templi dei. — [4] i. e. non secundum doctrinam Christi, sed ex potestate singulari iis data fecissent. — [5] De hoc titulo et de iis, quae secuntur, agit G. Esser, Der Adressat p. 18 ss.

7 'Sed habet, inquis, potestatem ecclesia delicta donandi.' Hoc ego magis et agnosco et dispono, qui ipsum paracletum in prophetis novis habeo dicentem: 'Potest ecclesia donare delictum, sed non faciam, ne et alii[g] delinquant.' 8 Quid, si pseudopropheticus spiritus pronuntiavit? Atqui[6] magis eversoris[7] fuisset et semetipsum de clementia commendare et ceteros ad delinquentiam temperare[h][8]; aut si et hoc secundum spiritum veritatis adfectare gestivit, ergo spiritus veritatis potest quidem indulgere fornicatoribus veniam, sed cum plurium malo non vult.

9 De tua nunc sententia quaero, unde hoc ius[i] ecclesiae usurpes. Si quia dixerit Petro dominus: *super hanc petram aedificabo ecclesiam meam, tibi dedi claves regni caelestis;* vel: *quaecumque alligaveris vel solveris in terra, erunt alligata vel soluta in caelis*[9], idcirco praesumis et ad te derivasse solvendi et alligandi potestatem, id est ad omnem ecclesiam Petri propinquam: 10 qualis es[10], evertens atque commutans manifestam domini intentionem personaliter hoc Petro conferentem[11]? *Super te*, inquit, *aedificabo ecclesiam meam*, et: *dabo tibi claves*, non ecclesiae; et *quaecumque solveris vel alligaveris,* non quae solverint vel alligaverint.

11 Sic enim et exitus docet. In ipso ecclesia exstructa est, id est per ipsum, ipse clavem imbuit[12], vide[k] quam:

[g] ita Harnack, *alia* cet.; cfr. quae secuntur: 'et ceteros ad delinquentiam temperare' et 'cum plurium malo non vult'. — [h] ita B o, *temptare* Scaliger r pr. — [i] *iussisse* B. — [k] ita Urs r, *fidei* B, *vides* Gel pr.

[6] i. e. at, immo; supra ad Paen. 3, 4. — [7] pseudoprophetici spiritus seu diaboli. — [8] i. e. regere, declinare; cfr. Ap. 21, 31 feros homines. . . ad humanitatem temperaret; 22, 10 ambiguitates temperent in eventus; Pud. 8, 10 ne aliorsum temperetur facilitas comparationum. — [9] Matth. 16, 18 s. — [10] Cfr. supra nr. 6: quis aut quantus es. — [11] Aliter indicat Tertullianus Scorp. c. 10 (p. 167, 24): Nam etsi adhuc clausum putas caelum, memento claves eius hic dominum Petro et per eum ecclesiae reliquisse, quas hic unusquisque interrogatur atque confessus feret secum. — [12] i. e. ipse clave a deo data uti coepit praedicando

*Viri Israëlitae, auribus mandate quae dico: Iesum Nazarenum
virum a deo vobis destinatum*[13], et reliqua. 12 Ipse denique
primus in Christi[l] baptismo reseravit aditum caelestis regni,
quo solvuntur alligata retro delicta et alligantur, quae non
fuerint soluta, secundum veram salutem, et Ananiam vinxit
vinculo mortis et debilem pedibus absolvit vitio valetudinis.
13 Sed et in illa disceptatione custodiendae[m] legis primus om-
nium Petrus spiritu instinctus et de nationum vocatione prae-
fatus: *Et nunc*, inquit, *cur temptastis dominum de imponendo
iugo fratribus, quod neque nos neque patres nostri sufferre
valuerunt? Sed enim per gratiam Iesu credimus nos salutem
consecuturos, sicut et illi*[14]. 14 Haec sententia et solvit, quae
omissa sunt legis, et alligavit, quae reservata sunt; adeo[15]
nihil ad delicta fidelium capitalia potestas solvendi et alligandi
Petro emancipata[16]. 15 Cui si praeceperat dominus etiam sep-
tuagies septies delinquenti in eum fratri indulgere, utique nihil
postea alligare, id est retinere, mandasset, nisi forte ea quae
in dominum, non in fratrem, quis admiserit. Praeiudicatur
enim non dimittenda in deum delicta, cum in hominem[n] ad-
missa donantur.

16 Quid nunc et ad ecclesiam, et quidem tuam, psychice?
Secundum[17] enim Petri personam spiritalibus potestas ista
conveniet: aut apostolo aut prophetae. Nam et ipse[o] [18] ecclesia
proprie et principaliter ipse est spiritus, in quo est trinitas
unius divinitatis, pater et filius et spiritus sanctus; illam ec-

l *Cornelii* van der Vliet (p. 281). — m + *necne* Pam o r pr. — n ita ego, *homine* cet. Ex Thesauro l. lat. V 40 patet verbum *admittere* uno solo loco (Modest. dig. 48, 5, 35, 1) cum *in* et ablativo compositum esse; praeterea in libro De pudicitia idem verbum saepissime cum *in* et acc. coniunctum legitur. — o ita B Gel, *ipsa* Iunius et cet.

evangelium. *Imbuere* enim est: inaugurare seu incohare; cfr. Ieiun. 5 (p. 279. 3): ubi iam et familiaris populus adlegi deo coepit et restitutio hominis imbui potuit. — [13] Act. 2, 22. — [14] Act. 15, 10 s. — [15] itaque. — [16] commissa. — [17] secundo loco post. — [18] i. e. Petrus.

clesiam congregat, quam dominus in tribus posuit[19]. 17 Atque ita exinde etiam numerus omnis, qui in hanc fidem conspiraverint ecclesiae[p], ab auctore et consecratore censetur[20]. Et ideo ecclesia quidem delicta donabit, sed ecclesia spiritus per spiritalem hominem, non ecclesia numerus episcoporum; domini enim, non famuli est ius et arbitrium; dei ipsius, non sacerdotis.

22 At tu iam et in martyras tuos effundis hanc potestatem. Ut quisque ex confessione[a] vincula induit adhuc mollia[b] in novo custodiae[1] nomine, statim ambiunt moechi, statim adeunt fornicatores, iam preces circumsonant, iam lacrimae circumstagnant maculati cuiusque, nec ulli magis aditum carceris redimunt, quam qui ecclesiam perdiderunt. 2 Violantur viri ac feminae in tenebris plane ex usu libidinum notis, et pacem ab his quaerunt, qui de sua periclitantur. Alii ad metalla[2] confugiunt et inde communicatores revertuntur, ubi iam aliud martyrium necessarium est delictis post martyrium novis. 3 Quis enim in terris et in carne sine culpa[3]? Quis martyr saeculi incola, denariis supplex, medico obnoxius et feneratori? Puta nunc sub gladio iam capite[c] librato[4], puta in patibulo iam corpore expanso, puta in stipite

p ita B Gel, *ecclesia* Lat. et cet.
a *ex consensione* B. — b *immollia* B. — c *capiti* Lat. r pr.

[19] Cfr. Bapt. 6 (p. 206, 24): 'Cum autem sub tribus et testatio fidei et sponsio salutis pignerentur, necessario adicitur ecclesiae mentio, quoniam, ubi tres i. e. pater et filius et spiritus sanctus, ibi ecclesia quae trium corpus est'. Ex hoc loco et ex alio (bapt. 11 p. 210, 20) patet, in administrando baptismi sacramento primis saeculis non solum trium personarum divinitatis sed etiam ecclesiae mentionem factam esse. — [20] i. e. originem ducit.

22 [1] Locum *custodiae* seu 'custodiarium' Tertullianus Ad mart. c. 2 distinguit a carcere. — [2] De his metallis agit Esser, Der Adressat p. 24 s. — [3] Immerito Oehler haec verba e mente psychicorum dicta esse putat. Sensus est: Nemo, dum vivit in terra, insons est; nemo, qui saeculi incola est, qui stipem petit ab aliis, cui medico et feneratore opus est, martyr esse potest. — [4] 'Demus autem istos, de quibus supra dictum est, veros esse et indubitatos martyres'; ita Rigaltius.

iam leone[d] concesso, puta in axe iam incendio adstructo[e], in ipsa, dico, securitate et possessione martyrii: quis permittit homini donare quae deo reservanda sunt, a quo ea sine excusatione damnata sunt, quae nec apostoli, quod sciam martyres et ipsi, donabilia iudicaverunt[f]? 4 Denique iam ad bestias depugnaverat Paulus Ephesi[5], cum interitum decernit incesto. Sufficiat martyri propria delicta purgasse; ingrati vel superbi est in alios quoque spargere, quod pro magno fuerit consecutus. Quis alienam mortem sua solvit, ni solus dei filius? nam et in ipsa passione liberavit latronem. Ad hoc enim venerat, ut ipse a delicto purus et omnia[g] sanctus pro peccatoribus obiret. 5 Proinde qui illum aemularis donando delicta, si nil ipse deliquisti, plane patere pro me; si vero peccator es, quomodo oleum faculae tuae sufficere et tibi et mihi poterit?

6 Habeo etiam nunc quo probem Christum: si propterea Christus in martyre est, ut moechos et fornicatores martyr absolvat, occulta cordis edicat et[h] ita delicta concedat, et Christus est. 7 Sic enim dominus Iesus Christus potestatem suam ostendit: *Quid cogitatis nequam in cordibus vestris? Quid enim facilius est dicere paralytico: dimittuntur tibi peccata, aut: surge et ambula? Igitur ut sciatis filium hominis habere dimittendorum peccatorum in terris potestatem, tibi dico paralytice: surge et ambula*[6]. 8 Si dominus tantum de potestatis suae probatione curavit, uti traduceret cogitatus et ita imperaret sanitatem, ne non crederetur posse delicta dimittere, non licet mihi eandem potestatem in aliquo sine eisdem probationibus credere. 9 Cum tamen moechis et fornicatoribus a martyre expostulas veniam, ipse confiteris eiusmodi cri-

d *leoni* Lat. r pr. — e *adstricto* B. — f *indicaverant* B. — g ita C, *omnino* B. — h ita ego, *ut* cet.; cfr. quae secuntur (nr. 8): 'uti traduceret cogitatus et ita imperaret sanitatem'.

5 1 Cor. 15, 32. — 6 Matth. 9, 4 s.

mina non nisi proprio martyrio diluenda, qui praesumis alieno. 10 Quod sciam[i][7], et martyrium aliud erit baptisma, *habeo enim*, inquit, *et aliud baptisma*[8]; unde et ex vulnere lateris dominici aqua et sanguis, utriusque lavacri paratura, manavit; debeo ergo et primo lavacro alium liberare, si possum[k] secundo. 11 Ingeram usque in finem[l] necesse est[9]: quaecumque auctoritas, quaecumque ratio moecho et fornicatori pacem ecclesiasticam reddit, eadem debebit et homicidae et idololatrae paenitentibus subvenire, certe negatori et utique illi, quem in proelio confessionis tormentis conluctatum saevitia deiecit.

12 Ceterum indignum deo et illius misericordia, eius qui[m] paenitentiam peccatoris morti praevertit[10], ut facilius in ecclesiam redeant, qui subando quam qui dimicando ceciderunt. Urget nos[n] dicere indignitas: contaminata potius corpora revocabis, quam cruentata? 13 Quae paenitentia miserabilior: titillatam prosternens carnem, an vero laniatam? Quae iustior

[i] ita B, *quod si est iam* Gel et cet. — [k] *possumus* B. — [l] ita Lat., *ingeramusque in finem* B, *ingeramusque in sinum* Gel o, *ingeram usque in sinum* r pr, *ingeramus quae in finem* Kroymann. — [m] ita Hartel, *eiusque* B, *qui* (sine *eius*) Gel et cet. — [n] *urgemur* B.

[7] Locutione *quod sciam* Tertullianus aliquid ironice in dubium vocat, quod revera certum est. Cfr. supra nr. 3: 'quod sciam martyres et ipsi'; Nat. I 8 (p. 72, 25) Aegyptii et ipsi quod sciam privatae curiosaeque religionis; Ap. 23, 19 colitis illos quod sciam etiam de sanguine Christianorum; 25, 8 quod sciam hic illius arma, hic currus fuit. — [8] Luc. 12, 50. — [9] Sensus est: 'Quae iam saepe (c. 5, 8. 15; 6, 8; 12, 5. 11; 19, 15) monui, usque in finem pulsandum est'. — Nam *ingerere* significat: addere, monere; cfr. Marc. IV 31 (p. 527, 23) 'et adhuc ingerit: et emisi omnes ad vos famulos meos prophetas'; 39 (p. 558, 2): adhuc ingerit non transiturum caelum et terram; Carne Chr. 5: falso se statuit inter nos scire Paulus tantum Iesum crucifixum, falso sepultum ingessit, falso resuscitatum inculcavit (praeterea Res. carnis 44, p. 91, 6; l. l. 47, p. 96, 5; Scorp. 2, p. 148, 15). — [10] i. e. anteponit; cfr. Pall. 5 Anacharsis cum regno Scythiae philosophiam praevertit; Res. carnis 37 (p. 79, 17) qui panes et carnes Aegyptiorum praeverterant divinae vocationi.

venia in omnibus causis: quam voluntarius an quam invitus peccator implorat? Nemo volens negare compellitur, nemo nolens fornicatur[o]; 14 nulla ad libidinem vis est, nisi ipsa; nescit quod libet[p] cogi[11]. Negationem porro quanta compellunt ingenia carnificis[q] et genera poenarum? Quis magis negavit: qui Christum vexatus an qui delectatus amisit? qui cum amitteret doluit, an qui cum amitteret lusit? 15 Et tamen illae cicatrices Christiano proelio insculptae et utique invidiosae[12] apud Christum, quia vicisse cupierunt, et sic quoque gloriosae, quia non vincendo cesserunt; in quas adhuc et diabolus ipse suspirat, cum sua infelicitate sed casta, cum paenitentia maerente sed non erubescente ad dominum de venia. Denuo dimittetur[r] eis, quia piaculariter[s] negaverunt; solis illis caro infirma est; atquin[13] nulla tam fortis caro quam quae spiritum elidit[14].

[o] *fornicator* B. — [p] ita ego, *quo libet* B r pr, *quolibet* Gel, *quodlibet* Pam o. — [q] *carnificii* Scaliger r. — [r] *dimittentur* B o. — [s] ita o, *resculpicu-lariter* B, *eis qui piaculariter* Gel r pr.

[11] i. e.: Quod libet, cogi non potest. — [12] i. e. violentae vel efficaces; cfr. Ap. 40, 15 invidia caelum tundimus; Orat. 5 (p. 184, 12) clamant ad dominum invidia animae martyrum sub altari; Tac. ann. XI 34 multa cum invidia flagitaret. — [13] i. e. at; supra ad Paen. 3, 4. — [14] peccando contra castitatem.

INDEX VERBORUM

cum rariorum tum eorum, quae a Tertulliano proprio sensu usurpantur.

(pa = De paenitentia, pu = De pudicitia; 12, 4 = cap. 12 nr. 4; quae crassioribus signis [ex. gr. **9, 3**] exprimunter, in adnotationibus infra textum explicantur.)